

BERNARD STULLI

**NARODNA
UMJETNOST**

1980.

KNJIGA 17

Povijest Zlarina*

Položaj otoka (str. 11). Zlarinsko tlo i more (str. 15). Pripadnost otoka (str. 20). Poljoprivredna proizvodnja (str. 52). Oko »teratika«, »petine«, ostala daća i »službi«-»radnji« (str. 70). Plodovi mora (str. 103). Iz pomorske prošlosti (str. 130). Upravljanje otokom (str. 147). Demografski razvitak (str. 179). Summary (str. 195).

Položaj otoka

U dugačkom nizu od 72 otoka i 664 otočića što se pružaju uzduž istočno-jadranske obale nalazi se, negdje u sredini toga niza, i otok Zlarin, površine 8.19 km² sa 18,7 km razvedene obale, s najvišim vrhom Klepac od 170 m.¹ Cje-

* Kako mnoga najvažnija pitanja zlarinske povijesti nisu dosad bila ni dotaknuta, pa niti publicistički prikazana, morao sam svoju studiju zasnovati na arhivskim istraživanjima, koristeći se sačuvanim i pristupačnim arhivskim dokumentima u Historijskom arhivu u Zadru, Arhivskom sabirnom centru u Šibeniku, biskupskom i kaptolskom arhivu u Šibeniku, Arhivu mapa u Splitu, Arhivu JAZU u Zagrebu i dr. Zahvaljujem prof. A. Usmaniju, direktoru Hist. arhiva u Zadru, na pomoći koju mi je pružio. Posebno zahvaljujem, i na ovom mjestu, prof. M. Blaževiću, voditelju Arhivskog sabirnog centra u Šibeniku, bez čije bih više nego dragocjene pomoći teško priveo kraju ovaj rad.

¹ Geografsku situaciju s glavnim podacima vidi kod: I. Rubić, *Naši otoci na Jadranskoj obali*, Split 1952; M. Friganović, *Šibensko primorje*. »Proces geografskog zoniiranja u Primorju«, knj. 4. Institut za geografiju, Zagreb 1968; isti, *Geografske osnove položaja i razvoja Šibenika*. Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976.

lina toga niza otočja bitno je uvjetovala, kao prirodni faktor, posebno u cjelokupnom razvitku do pojave parobrodarstva, da je najsigurniji i najvažniji pomorski prometni put iz Mediterana prema vrhu jadranskog zaljeva vodio duž istočnojadranske obale. Stalna, kontinuirana, kapitalna važnost tog prometnog puta naglašava izvanrednu važnost spomenutog otočja, i kao cjeline i pojedinačno. Dakako da se to izrazitije očitovalo kod otoka s maritimno dobrim morskim zaljevima (prirodnim bazama navigacije), a čije se stanovništvo aktivnije uključilo upravo u pomorski život. Pri tome se nije radilo samo o gospodarsko-političkoj važnosti geografskog položaja već o činjenici da je navedenim prometnim putem tekla neprekidna struja mediteranskih općih i kulturnih utjecaja na otočje, kopno i zemlje zaleđa istočnojadranskog primorja. Bio je to uvijek značajan utjecaj u svim područjima života. Svakako, životna je praksa, kao na svim mediteranskim obalama, značila i obratan utjecaj i udio stanovništva istočnojadranskog primorja u mediteranskoj civilizaciji i kulturi, u oblikovanju mediteranskog života. Time se obilježava prva temeljna značajka položaja otoka Zlarina.

Druga bitna značajka tog položaja izlazi iz odnosa otoka Zlarina prema susjednom kopnu i njegovu zaleđu. Zlarin je dio šibenskog arhipelaga od 40 otoka i otočića; pripada njegovim »većim otocima«, a i među jedinih šest naseljenih. Prvić — Lupac — Zlarin čine prvu nutarnju liniju otočja šibenskog arhipelaga s prevažnim položajem upravo pred ulazom u izvanredni Šibenski zaljev, na koji se zatim nadovezuje Prokljansko jezero i donji dio toka rijeke Krke. Dakle i otok Zlarin zatvara ulaz u jednu regiju istaknutih gospodarskih, prometnih i strateško-političkih vrijednosti, regiju u kojoj nisu slučajno nastale i prosperirale značajne urbane aglomeracije kao Scardona u antici, a Šibenik u kasnijim epohama. Odatle dalji elemenat važnosti položaja otoka Zlarina, koji je nužno morao slijediti sudbinu gospodara kopna i gradova na njemu. Utvrdama na Prviću i Lupcu, koje su čuvale prilaz Šibenskom kanalu i zaljevu, valja svakako pribrojiti i onu zlarinsku, za koju još treba utvrditi je li postojala na Bućini (rtu Oštrica) ili drugdje. Organsku vezu s kopnom ovjekovječila je demografska prinova koja je i na Zlarin, kao i na druge otoke, dolazila s istog kopna i zaleđa, od srednjega vijeka nadalje — s hrvatskog kopna i zaleđa. Ta demografska strujanja iz unutrašnjosti kopna na otok bila su u datim povijesnim situacijama posebno intenzivna, pojačana; tako posebno u 16—17. st. uslijed pritiska izazvanog turskim nadiranjem i osvajanjem u zemljama zaleđa; isto tako i u razdobljima napada kuge u tim zemljama. No, i u obrnutom smjeru bilo je kretanja pučanstva, tj. s otoka na kopno: u mirnijim povijesnim razdobljima; zatim zbog tzv. »prenaseljenosti«, točnije gospodarskih kriza, ili pak zbog gospodarske i demografske ekspanzije koja je sa Zlarina naročito zahvatila predio Zablacé na susjednom kopnu.

Iz svih tih relacija otok — kopno izlazila je kontinuirana, organska veza-nost i otvorenost otoka prirodnom svestranom djelovanju hrvatskog kopna na sve oblike zlarinskog života. Političko-teritorijalna pripadnost otoka stranim državnim tvorevinama, pa ni kroz duga povijesna razdoblja, nije mogla bitnije oslabiti tu prirodnu, organsku životnu vezu.

Što je više jačao grad Šibenik na susjednom kopnu, to je bila čvršća veza otoka s tim gradom, te otok sigurnije zaštićen. No, za životnu sigurnost na otocima bila je potrebna i solidarnost i dobra povezanost među njima. Vjekovnim iskustvom izgrađen je i sistem obavještavanja u slučajevima opasnosti, noću znacima vatre, a danju znacima dimom. Jedna odredba npr. iz 17. st. ovako potvrđuje taj sistem: na dva znaka vatrom iz Zadra daju i prenose takve znakove redom — Bibinje, Sukošan, Turanj, Biograd na moru, Tkon, Vrgada, Velo Selo na Murteru, Betina, Tisno, Tribunj, Vodice, Zlarin, Šibenik. Slično su tekli signali na jug od Šibenika: Zlarin, Primošten, Rogoznica, Drvenik (Žirona), Slatine, Čiovo, Sv. Nikola iznad Splita.² U dokumentu iz 1810. god. kaže se da se straža na Zlarinu nalazila »na najvećem brdu ovoga otoka«,³ što bi značilo na Klepcu.

Pseudoskilaksov *Periplus*, opisujući plovidbu duž istočnojadranskog primorja, vrlo optimistično računa: od Kvarnera do Šibenskog kanala 2 dana, a odatle do ušća rijeke Cetine 1 dan plovidbe. Mletački izvještaj iz 1613. god. preporučivao je da bi se zbog sigurnosti plovidbe morala izgraditi tvrđava na otočiću sv. Arhanđela, između Trogira i Šibenika, gdje se običavaju za nevremena sklanjati brodovi što plove iz Levanta Jadranom. Tako da bi »na svakom koraku«⁴ bila sigurna plovidba uz dobre i sigurne stanice za brodove na primjerenim udaljenostima na putu do Venecije. Naime, »počev od Korčule nema više od 50 milja do Hvara, od Hvara do Sv. Arhanđela 40, odatle do Zadra 70, od Zadra do Ilovika 50, a odatle do luke u Rovinju daljih oko 70 milja«.⁴

Plovidba kroz šibenski arhipelag nije u svim pravcima jednostavna. Arhipelag je prepun otoka, otočića, pličina i podmorskih hridi, a ponegdje i morskih struja, što sve čini plovidbu pogodnom samo na određenim plovnim putovima. I te okolnosti određuju značenje položaja otoka Zlarina.

Između Zlarina i susjedna šibenskog kopna prostire se **Šibenski kanal**, vrlo pogodan za plovidbu, uz dosta sidrišta, a prevažan kao prilaz Šibenskom zaljevu. Sa suprotne strane otok je Zlarin odijeljen od drugih šibenskih otoka **Zlarinskim kanalom** (između jugozapadne obale otoka Zlarina i niza otočića jugoistočno od otoka Zmajana), ne samo pogodnim za plovidbu već je to, uz Zmajanski kanal, »najbolji plovni put kroz šibenske vode«.⁵

U Šibenski se kanal ulazi kroz tri glavna puta: sa sjeverozapada iz sidrišta Vodice, drugim s jugozapada kroz prolaz između Prvića i Zlarina, te trećim s juga između otoka Zlarina i suprotnog kopnenog rta »Starog Šibenika« (luke Grebašnice). Taj drugi prolaz, zvan »Šibenska vrata«, direktno je usmjeren Kanalu sv. Ante i ulazu u Šibenski zaljev. To je glavni ulaz u Šibenski kanal na putu u Šibenik brodovima koji dolaze sa zapada, i za one koji dolaze s juga

² B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka 1646—1684*, I, Beograd 1950, 129—131. Ova odredba generalnog providura Cornera od 26. VIII. 1666. očito odražava prastaru potrebu i praksu.

³ Arhivski sabirni centar u Šibeniku (u nastavku skraćeno: ASCS). Arhivski fond Općine Zlarin. Spisi francuske vladavine, b.b.

⁴ G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji*, VI, 1588—1620, Zagreb 1970, 191.

⁵ Peljar I. *Jadransko more — istočna obala*. Treće izdanje. Split 1973, 186, 188.

kroz Zlarinski kanal,⁶ iako pličinu Roženik treba oprezno mimoići. Taj važan plovidbeni put prolazi mimo Zlarinskog zaljeva i luke.

Po svojim maritimnim svojstvima različite su vrijednosti sidrišta i luke na šibenskom području. Šibenski zaljev može primiti, kako je često isticano, cijelu pa i najveću flotu svih vrsti brodova, no ulaz u taj zaljev ponekad nije bio jednostavan. Još do u 19. st. veći su brodovi znali čekati na sidrištu u Vodicama povoljnije vrijeme za ulazak u Šibenski zaljev. Stariji »portulani« osobito hvale »sidrište Vodice«, koje se ubraja među najbolja u Dalmaciji, za sve vrste brodova, uz prednosti da u Vodicama ima pitke vode u izobilju, a i nabava hrane da je povoljna uz blizinu Šibenika.⁷ S druge strane, na jugu, portulani hvale luku Rogoznice, koja da se ističe pogodnošću za sve vrste brodova, no u samom mjestu »nema ništa«, a poteško je i sa slatkom vodom — tvrdi još i portulan iz god. 1845.⁸ Za ostale se luke i sidrišta, izvan zlarinske, navodi da su slabijih maritimnih svojstava, kao npr. luka »Starog Šibenika« (luka Grebaštice), odnosno da su pogodne za brodove do veličine brigantina (Kakanj, Kaprije, luke Žirja, Primošten i dr.), ili samo za pelige, ili tek za trabakule, a neke kao Tribunj »samo za male barke«.⁹

Otok i zaljev Zlarina opisuje nam portulan iz 1830. god. ovako: »Promatran sa sjeveroistočne strane, otok Zlarin pruža izvanredan izgled otoka prekrivenog vinogradima i maslinama, ali s jugozapada, gdje je najviši, sterilan je srodno Kornatu«... »Njegovu obalu, općenito neravnu, oplakuje posvuda duboko more, osim sa sjevera gdje se ona veže na podmorski banak 10 noga pod vodom, 150 paši na sjeverozapad«. Luka je okrenuta sjeverozapadu, slična trokutu, s ulazom od 3/4 milje, a u njezinu su podanku pristaništa za ribarice. U tu luku mogu pristajati »lagani brodovi«, a oni od njih koji su većih dimenzija mogu sidriti u sredini luke, gdje je dubina 30 do 40 noga, osiguravši se jednim do dva sidra. Tu su sigurni, iako su otvoreni sjevercu i zapadnjaku. Luka je udaljena od Šibenika 3,5 milje, a u plovidbi do Šibenika treba pripaziti na grebene u moru između Zlarina i otočića Lupca. U zlarinskoj se luci može dobiti hrane i pitke vode, ma ponešto slane. Druga je luka na otoku — Magarna, na suprotnom kraju otoka, dobar zaklon od vjetrova trećeg i četvrtog kvadranta, ali potpuno pusta.¹⁰

Drugi priručnik za plovidbu ističe da u zlarinsku luku staju naročito brodovi koji plove put sjeverozapada.¹¹

Suvremeni »Peljar« procjenjuje: zlarinska je luka dobro zaštićena od bure, a naročito od juga, dok je izložena N i NW vjetru i valovima. Na gatovima

⁶ Isto, 188—190.

Vidi i *Portolano del Mare Adriatico, compilato sotto la direzione dell'Istituto geografico militare dell'I. R. Stato maggiore, del capitano G. Marieni. Milano 1830, 264.*

⁷ *Portolano del Mare Adriatico... 263.*

⁸ Isto, seconda edizione.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, 271—272.

¹¹ D. G. Bassi, *Costiere del Mare Adriatico... Venezia 1821, 57—58. I. god. 1834. navodi se, da je luka Magarna upotrebljiva. Vidi: Historijski arhiv u Zadru (u nastavku skraćeno: HAZd). Miscellanea 1, poz. C, br. 2.*

ispred naselja mogu pristati i brodovi srednje veličine. Sidrište je dobro »pod istočnom obalom luke«; »donekle je zaštićeno i od bure«. ¹²

Osjetljivost položaja otoka Zlarina postavljala je mnoge zahtjeve na njegove stanovnike. Da su Zlarinjani znali održavati sigurnost plovidbe oko svojega otoka, i sigurnost življenja na njemu, dovoljno ilustrira zgodica iz god. 1810. Tada su (15. VIII) u luku Koromačno na Žirju došla »dva trabakula uhvaćena od gusara neprijatelja, praćeni od jedne barkase gusarske«; doznajući za to, noću 17. VIII. došle su iz Zlarina »nikolike ribarice od Zlarina oružane i pripravne«, napale gusare i oslobodile obje zarobljene trabakule; Žirjani su se digli da priteknu i pomognu, ali su Zlarinjani i bez njih sami svladali gusare. ¹³

Do susjednih otoka i njihovih naselja, s kojima će u 19. st. tvoriti jednu općinu, udaljenost od Zlarina iznosi: do Kaprija 8 Nm = 14,816 km, do Krapnja 5,2 Nm = 9,630 km, do Prvić-Luke 23 Nm = 42,596 km, do Prvić-Šepurine 3 Nm = 5,556 km, te do Žirja 8,5 Nm = 15,742 km.

Do grada Šibenika i većih naselja na susjednom kopnu udaljenosti iznose: do Šibenika 3,5 Nm = 6,482 km, do Vodica 4,3 Nm = 7,964 km, do Tribunja 5,1 Nm = 9,445 km, do Tisna 10 Nm = 18,520 km, do Primoštena 9,5 Nm = 17,594 km, te do Rogoznice 14 Nm = 25,928 km. ^{13a}

Zlarinsko tlo i more

Glavni i najvažniji dio obradivog tla uvijek je bilo **Zlarinsko polje**, pogodno za intenzivnije poljoprivredne kulture. Bez obzira na to koliko se u pojedinim povijesnim razdobljima intenzivno kultiviralo, to je, po svojim prirodnim svojstvima, gospodarski najvredniji dio otoka Zlarina. Sloj crvenice zemlje na tom polju podosta je dubok. Otok je djelomično sastavljen od krednog dolomita, a djelomice od krednog vapnenca, a na spojnici tih dviju formacija nastalo je polje. Raspadanjem dolomita nastaje pjeskovita glina, na kojoj dobro uspijeva prirodna vegetacija i kultura tla, a na vapnenastoj formaciji raste makija i slaba paša. ¹⁴

Teško je odrediti kada je započelo kultiviranje opisanog zlarinskog tla, no s obzirom na njegove kvalitete i položaj otoka, sva je prilika da to započinje već u ranijim razdobljima antike.

Dinamika obrađivanja sveukupnog zlarinskog tla uglavnom je jednaka onoj na cjelini dalmatinskog primorskog pojasa. Ovisila je ne samo o prirodi tla već i o broju radnih ruku, o agrarnim odnosima, te o davanjima, daćama i nametima što su ih morali snositi obrađivači zemlje. Vjerojatno je na inten-

¹² Peljar I... 188—189.

¹³ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, Spisi francuske vladavine, b.b.

^{13a} Daljinar Jadranskoga mora. Split 1954, 56—57. Jedna nautička milja (Nm) = 1.852 m.

¹⁴ I. Rubić, n. d. 111.

zivniju obradu zemlje na šibenskom primorskom pojasu u 16. i 17. st. djelovao gubitak prostranog teritorija te općine u njezinu kopnenom zaleđu zbog turskog nadiranja i osvajanja. Manjak izvora prehrane morao se nadoknaditi povećavanjem proizvodnje na preostalom (primorskom i otočnom) dijelu šibenske komune.

Kao i na drugim dalmatinskim otocima s obradivom zemljom, tako su i ovdje **maslina** i **vinova loza** bile tradicionalne kulture, osnova življenja, a kroz stoljeća kumuliranim iskustvom davale su ulje i vino dobre i poznate kakvoće sve do novijeg vremena.

Prema sačuvanim podacima neko osjetnije krčenje neobrađenih površina i njihovo privođenje kulturi očitovao se na prijelazu iz 16. u 17. st., te prvih desetljeća druge polovice 19. st. za vinske konjunktore, širenjem vinograda. Osjetnija pak regresija nastaje za krize vinogradarstva od kraja 19. st. dalje, pa kontinuirana regresija kroz ovih posljednjih pedesetak godina 20. st. Dakle, površine obrađenog tla mijenjale su se u procesu razvitka. U prosjeku, za pogodnijih razdoblja, obrađena je zemlja zahvatala preko 50 posto ukupne površine otoka, a tzv. neplodne površine, neupotrebljive za bilo koju svrhu, prostirale su se na oko 5 posto sveukupne površine. Stanje i bilanca 1970. god. za cjelokupnu površinu otoka iskazuje: blizu 7 posto neplodnog, oko 4 posto šume, oko 68 posto »pašnjaka« (uračunavši mnogo kamenjara s oskudnim raslinstvom), a tek oko 21 posto obradivih površina; od obradivog tla otpadala je oko petina na vinograde, a preostalo na maslinike i voćnjake (smokve, višnje, bademi); mnogo napuštenih maslinika, mnogo makije na zapuštenim docima vinograda.¹⁵

Vodom ne obiluje ni ovaj jadranski otok. Kišnica je bila glavni izvor, ali u glavnom vegetacijskom periodu, mjeseci od travnja do kolovoza, padne samo 20 posto godišnjih količina oborina. Uz domaće cisterne s kišnicom, bila je od pomoći i bočatna voda. Po nekim povijesnim podacima, bilo je prilično te vode. Tako mletački izvještaj iz 1547. god. smatra da je ima toliko da bi se, po potrebi, umjesto iz Vodica, mogao i grad Šibenik njome opskrbljivati.¹⁶ I god. 1850. i 1858. jadikuje se zbog nestašice vode, želi se graditi javne cisterne za kišnicu u predjelu Docu ili kod Fangaca u samom mjestu Zlarinu, ali nedostaje 3.000 fjorina za gradnju. Mještani su započeli sami, ali nisu mogli nastaviti bez potrebne opreme, bez obaveze stanovništva da rabotom dade radnu snagu i bez financijske pomoći viših vlasti.¹⁷ U neprilikama velike oskudice, kao npr. 1905. god., morala je općina da odredi: »Počamši od 9. srpnja 1905. svaki dan unapried, dok zaliha vode traje, od 8 do 9 sati u jutro dieliti će se voda na svaku obitelj litara 12 i po, pod nadzorom jedne straže. Svaki oni koji bi bezpovlast-

¹⁵ Prema podacima koje nam je ljubazno dostavio M. Belamarić, iz Poljoprivredne stanice u Šibeniku, na čemu mu i ovdje zahvaljujemo, na Zlarinu je i u razdoblju 1959. do 1979. god. u znatnom opadanju broj stabala maslina i broj čokota loze.

¹⁶ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae, II (1525—1553), Zagrabiae 1877, 175—177.*

¹⁷ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 48, god. 1850. *Dopis zlarinske općine od 21. IV. 1850. upućen Kotaru u Šibenik*

no uzeo dva puta vode u isti dan biti će globljen sa kruna pet«. ¹⁸ Slično se i na seoskom zboru u Zlarinu 9. X. 1910. moralo raspravljati: »glede kolikoće vode koja će se dijeliti iz općinske čatrnje svakoj obitelji«. ¹⁹ Izgrađena javna cisterna dotrajala je s vremenom, pa se 1927. god. moralo ustanoviti: da su cijevi kojima se dovodi voda istrošene, te ih treba izmijeniti i drugačije položiti, »buduć da se mnoga nečist iz privatnih kuća danas odvodi u čatrnju, jer su cijevi raspukle i otvorene, a nalaze se tik ispod kuhinjskog prozora mnogih privatnih stanova, kojima osobito u noćno doba nije moguće spriječiti izlivanje svakojake nečisti u cijevi«. Moli se državna pomoć od 30.000 din. za popravak čatrnje, uz napomenu: »Da do danas poslije devet godina ujedinjenja ova općina još nije niti pare primila državne pripomoći za opravke postojećih seoskih javnih čatrnja, kao ni za gradnju novih, toliko potrebnih«. ²⁰ I god. 1935. ponavljaju se žalbe zbog opskrbe pitkom vodom. ²¹ Nešto je tada učinjeno, ali je konačno rješenje dala tek socijalistička Jugoslavija, uz pomoć Zlarinjana iseljenika, 27. VII. 1978., kada je »predan na upotrebu novi 1900 m dugi podmorski cjevovod«, kojim je Zlarin dobio dovoljno dobre pitke vode sa šibenskog kopna. ²²

Niz malih otočića oko Zlarina pripadalo je također Zlarinjanima. Koji su to sve otočići, bez obzira na momentalne korisnike, što pripadaju matičnom otoku, kao da nije bilo baš sasvim određeno u starijim vremenima. Oko nekih je bilo i dosta sporova. U operatu prvog katastarskog premjera, započetog 1826. godine, spominju se: Drvenik, Rakitnjak, Dvainka, Mumonja, Seka, Komorica, Dugo, Vrtljača, Vela i Mala Sestrica, Sokol i Obonjan. Od ukupne površine »katastarske općine« Zlarin taj operat izdvaja, kao »gole otoke«, s površinom od 39 jutara i 387,81 klaftera. ²³ Neki su od otočića mogli poslužiti za ispašu stoke, na Zlarinu razmjerno uvijek malobrojne, ²⁴ a neki i za sječu ogrjevnog drva. ²⁵ Osim nekih indicija za otočić Drvenik, nema znakova da se pokušalo nekom kulturom tla na ovim otočićima. Oni nisu pružali mogućnosti Zlarinjanima za stjecanje dodatnih obradivih površina.

Gospodarsko-demografska ekspanzija ovih otočana usmjeravala se stoga prema susjednom šibenskom kopnu, prema predjelu Srime, a naročito prema

¹⁸ Isto. Zapisnik sjednice općinskog upraviteljstva od 8. VII. 1905.

¹⁹ Isto. Zapisnici sjednica seoskog zbora. »Oglas« br. 1122 od 2. X. 1910.

²⁰ Isto. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 25, god. 1927.

²¹ Isto. Iz izvještaja što ga Sresko načelstvo u Šibeniku 11. II. 1935. podnosi Kr. banskoj upravi u Splitu za god. 1934.

²² »Slobodna Dalmacija«, br. 10362, Split 28. VII. 1978, u članku: »Prvić i Zlarin ugasil žed«.

²³ Republička geodetska uprava SRH. Arhiv mapa u Splitu. Operat za k. o. Zlarin. U inventaru općinske imovine za god. 1859. i 1861. navode se također nabrojani otočići osim onog »Seka«. Vidi: ASCS. Arh. fond Općine Zlarin, sv. 62, god. 1860.

²⁴ U statističkom pregledu za 1832. god. iskazano je: 16 govoda, 160 magaradi i 740 ovaca. ASCS. Arh. fond Općine Zlarin, nesređena statistička građa.

God. 1927. ima na Zlarinu: 300 ovaca, 40 koza, 37 magaradi i 20 govoda. Isto, sv. 25, god. 1927.

God. 1843. iskazani su kao općinski pašnjaci ovi otočići: Obonjan 200 gonjaja površine, Sestrica Vela 110, Sestrica Mala 50, Dugo 20, Drvenik 60 i Rakitan 18 gonjaja površine. Kao »kamenito tlo« iskazani su: Sokol 2 gonjaja, Vrtljača 2, Komorica 15, Dvainka 6 i Mumonja 1 gonjaj površine. Isto, b.b. Česta je upotreba naziva »Obonjan«, a trebalo bi: Bonjan.

²⁵ »Općina Zlarin nema šume, a za svojih 1.400 stanovnika, za domaće potrebe i za ribolov nabavlja drvo iz Korčule« — kaže Općina Zlarin u dopisu Kotaru Šibenik 7. VI. 1848. Isto, sv. 47, god. 1849.

Zablaću, za koje se naselje kaže da su ga osnovali Zlarinjani. U Zablaću su se uspjeli dobro učvrstiti i održati, a u Srimi i na drugim predjelima kopna nešto slabije. Nastojali su zadobiti te dodatne površine za obradu i za ispašu. Niti u Zablaću nije bilo jednostavno to postići. Bilo je s više strana prilično interesenata na tu zemlju, i za obradu i za ispašu. Mletačke vlasti 22. V. 1643. npr. izdaju naredbu o zabrani svake novotarije u vezi s korištenjem zemlje u Zablaću, te da se u slučaju uzurpacije ima odmah sve povratiti u prvašnje stanje, a to sve dok se ne okonča spor koji se na sudu vodio oko tih zemalja.²⁶ Četiri godine kasnije opet se propisuje, i to za gaj u Zablaću, da se poništavaju sve koncesije izdane pojedincima protivno odredbama od 3. VII. 1578. Povrat u prvašnje stanje, u kojemu bi gaj bio opće dobro, da će biti koristan stanovništvu.²⁷

Borba za ispašu stoke bila je osobito teška. Na samom otoku i otočićima oko njega pašnjaka nije bilo dovoljno. Prešavši na susjedno kopno, Zlarinjani su npr. i na prostorima oko tvrđave sv. Nikole, pri ulazu u Šibenski zaljev, posagradili od kamena i drva pojate i nastambe za krupnu i sitnu stoku i za ljude, te na tim prostorima napasali stoku. Međutim, 8. III. 1654. mletačke vlasti nalažu sucima Zlarina da odmah dadu ukloniti te ljude i njihovu stoku, da sruše pojate i nastambe, uklone stogove sijena, pa poravnaju sav teren oko tvrđave i dovedu ga u prvašnje stanje. Uokrug tvrđave, dokle dopire domet topa, treba da bude sav prostor slobodan.²⁸

Prosudujući težnje i aspiracije za širenjem na prostorima Zablaća, treba uzeti u obzir atraktivnost predjela Zablaće i Morinja zbog solana koje su se tamo nalazile do 18. st.

Neki imućni Zlarinjani imali su posjeda u raznim predjelima kopnenog područja šibenske komune, kao npr. u Mandalini, Donjem Polju i Zatonu.²⁹ Na istim predjelima je niz Zlarinjana radio u svojstvu kolona, na zemlji, koja im je tek agrarnom reformom u SFRJ, poslije 1945. god., dodijeljena u vlasništvo. Istom je reformom i oduzeta zemlja Zlarinjana, što su je obrađivali njihovi koloni, ponajviše u katastarskim općinama Donje Polje i Žirje, a ponešto i u Zatonu, Mandalini i Vodicama.³⁰ Sva se ta ekspanzija na područja izvan otoka Zlarina odvijala vrlo postepeno, uglavnom u razdoblju od 17. do 19. st., a poslije toga se svela na držanje stečenih posjeda.

Glavne odlike morskih prostora oko otoka Zlarina i njegovih otočića, tj. u zlarinskom moru, već su date u prethodnom poglavlju, ali samo s gledišta pomorskih komunikacija i plovnih putova. Treba k tome istaći da su i maritimne kvalitete tih morskih prostora, a nadasve životne potrebe, upućivale Zlarinjane na pomorsku djelatnost, umnogome organski vezanu uz obradu

²⁶ HAZd. Spisi generalnog providura G. Grimanija, 1641—1643, vol. 1.

²⁷ Isto. Spisi gen. providura L. Foscola, 1645—1650, vol. 2, 157a—157b.

²⁸ Isto. Spisi gen. providura G. A. Zena, 1655—1656, vol. 1, 55a—55b.

²⁹ ASCS. Arh. fond Općine Zlarin, sv. 89, god. 1914. U nasljedstvu Zlarinjanina F. Bebana navode se i njegovi posjedi i »kmetska prava«, uz ostalo, i u Mandalini, Zatonu i Donjem Polju.

³⁰ Arhiv Hrvatske u Zagrebu. Agrar NRH. Izvještaj Komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju u Šibeniku, 1948. god.

tla, ali i kao samostalnu gospodarsku aktivnost pomorskog prevoznništva, koje je u datim povijesnim razdobljima bilo značajnija komponenta u cjelini gospodarskog života Zlarina. Morsko bogatstvo i gospodarske mogućnosti koje ono pruža nisu manje značajne. Od starine se općenito smatralo da morska regija šibenskog arhipelaga pripada boljim jadranskim ribolovnim rejonima. I J. Šižgorić u svojem poznatom djelu »De situ Illyriae et civitate Sibenici« iz god. 1487. nabraja toliko odabranih vrsti riba, i upravo navodi tzv. bijelu ribu i njeno obilje u šibenskim vodama.³¹ Međutim je glavni gospodarski interes zarana bio usmjeren na lov na tzv. **plavu ribu**, koju se solilo, pa se proizvodila vjekovima toliko tražena trgovačka roba — **slana riba**. I Zlarinjanima je stoga postao u središtu njihova interesa lov plave ribe kao što su prije svega srdele, a zatim škombri, lokarde, šnjuri i sl. pa inčuni, gire i gavuni. Zlarinsko more se nije naročito isticalo kao izdašno za lov te ribe, dok su nasuprot morski prostori oko susjednog otoka Žirja bili osobito poznati upravo po bogatstvu takve ribe pogodne za soljenje i za jači trgovački promet. Na tim se morskim prostorima ostvarilo »ribolovište Žirje« (»peschiera di Zuri«), kako su ga svi nazivali, a na kojemu su lovili i razvijali svoju ribarsku gospodarsku djelatnost i Zlarinjani, i Prvićani, i Žirjani. Važnija lovišta — »pošte« — u tom ribolovnom rejonu bile su: Stupica Vela, Stupica Mala, Lišnjak, Maslinovik, Koromačna, Škrovada, Kabal, Svilan, Nozdra od Kaprija, Pečena, Nozdra Vela, Pod Zlarin, Dvije Ostrice, Opatnica, Šimun Školj, Pristice, Nozdra Mala, Oključ, Tetevišnjak, Sakan i Balun.³² Kad je nadošla upotreba mreža »vojgâ«, od njih su bile zaštićivane posebno ove »pošte«: Nozdra Vela; »od rta Saracinski rat do zapadnjeg rta luke Balun, iliti pošta od Pečene«; Stupica Mala i Kabal; Koromačna; Ostrica Južna; »iznutra otoka Bakula«; »Nozdra od Kaprija«; sjeverna i zapadna strana otoka Tetevišnjaka, te jugozapadna strana otoka Oključa.³³

Kako su se odvijali sporovi oko ribolovnih područja sa susjedima, a i u okvirima same zlarinske općine, kako se odvijala dinamika ribarske djelatnosti i njezin udio u sveukupnom gospodarstvu otoka Zlarina, bit će dovoljno riječi u posebnom poglavlju. Ovdje naglasimo da su se Zlarinjani značajno koristili navedenim mogućnostima koje je pružalo bogatstvo mora, pa je ribarska djelatnost bila jedna od važnijih dodatnih grana gospodarskog života, uz osnovu koju su stalno predstavljali: **maslinarstvo i vinogradarstvo**.

Iako mnogo manje po značenju od ribljev bogatstva, ali vrijedni spomena su i crveni koralji kao plodovi mora. »Nježan cvijet koji se okameni čim se izvadi iz mora«, kako je prastara legenda govorila za koralje, nalazio se po mnogim podmorskim hridima i grebenima — »sikama« — i opet uglavnom baš u širem rejonu oko otoka Žirja. Iskustva mnogih vjekova bila su potrebna da se pronađu te »sike« i među njima one najbogatije crvenim koraljem. Najpoznatije su bile »stare sike«: Bačvica, Pod Sedlo, Lucijeta, »Pod Lokrada«, Velika, Bakul, »Pod Maševina«, Svilan i »Pod Zavlina«.³⁴ Kao što su se susjedni

³¹ Vidi: »Građa za povijest književnosti hrvatske«, JAZU, knj. 2, Zagreb 1899.

³² HAZd. Rkp. ostavština obitelji d'Erco. »Brušketi« iz 1850. i 1852. god.

³³ ASCS. Arh. fond Općine Zlarin, sv. 97, god. 1895.

³⁴ Naučna biblioteka Zadar (u nastavku skraćeno: NBZd). Ms. 64.

Krapnjani posvetili spužvarstvu, Zlarinjani su se isticali u koraljarstvu, koje je u 18. i dijelu 19. st. štogod pridonosilo njihovu gospodarstvu.

U cjelini uzevši, nesumnjivo je da su i plodovi mora imali svoje mjesto i značenje u gospodarskom životu Zlarina, kao faktori koji su održavali izrazito kompleksan karakter zlarinskog gospodarstva, kombiniranog gospodarstva, uz glavne proizvode koje je davalo zlarinsko tlo.

Pripadnost otoka

Za čitavo razdoblje do 13. st. nemamo konkretnijih podataka o sudbini otoka Zlarina. Isto vrijedi i za ostali šibenski arhipelag, pa odatle u literaturi ponekad proizvoljne tvrdnje o nekom tobožnjem kasnom hrvatskom naseljavanju tog otočja.³⁵ Postojanje stare hrvatske župe na šibenskom području opovrgava sve takve tvrdnje. Usporedo kako se tijekom srednjega vijeka od »castruma« razvija »grad« Šibenik, te utvrđuje i ustaljuje »distrikt« šibenske općine,³⁶ Zlarin je po svojem položaju organski sastavni dio šibenske komune. To se nije zbilo sa svim otocima šibenskog arhipelaga. Kako se Zadar mnogo prije Šibenika istakao kao jak gradski, gospodarski i upravni centar, Zadranici su pokušavali u 13. i 14. st. da sebi podlože neke od otoka i upravo: Murter, Žirje i skupinu otočića Arte, a spor oko njih okončan je na korist Šibenika tek krajem 14. st.³⁷

U sačuvanim privilegijima hrvatsko-ugarskih kraljeva od Bele IV, god. 1245,³⁸ pa kasnijih vladara, sve tamo do Žigmunda,³⁹ navodi se i Zlarin kao nezostavni dio područja grada Šibenika.

Tako vezan sa Šibenikom dijelio je otok Zlarin njegovu sudbinu i kao kraljevskog grada Kraljevine Hrvatske, zatim i pod Arpadovićima, i pod hrvatskim knezovima Šubićima, i drugim vladarima, pa kroz međusobne borbe dalmatinskih gradova, njihove otpore mletačkim nasrtajima, pa do početka 15. stoljeća, kada se i na šibenskom području učvršćuje dominacija mletačke države. Utanačenjem od 30. X. 1412. Šibenik je prihvatio vlast te države⁴⁰ i ostao u njezinu sklopu do 1797. god.

Međutim je i pitanje konačnog rješenja crkvene jurisdikcije na šibenskom području imalo također važnih posljedica po sudbinu otoka Zlarina.

³⁵ Donekle bi to izlazilo i iz uvodnog teksta (str. 77) F. Dujmovića u njegovoj raspravi *Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. god.* Vidi: Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976.

³⁶ Isto, 93.

³⁷ Isto, 103–104. »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« (u nastavku skraćeno: CD) VIII, Zagreb 1910, 450–451; CD IX, Zagreb 1911, 18–21, 193–194, 214–217, 220–221, 230–231, 250–251. Vidi k tome: D. Zavoreo, *Trattato sopra le cose di Sebenico*. 1597. Rkp. u Arhivu JAZU, II b 42, 31–32; *Illyricum socrum*, IV, 461, 463; G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*. In Venetia 1674, 110; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb 1976, 93, 623, 627.

³⁸ F. Dujmović, n.d. 93.

³⁹ Isto, 115.

⁴⁰ S. Grubišić, *Šibenik i Venecija 1409–1412. god.* Šibenik, spomen zbornik o 900. godišnjici. Šibenik 1976, 127–129.

Ako je sa Zadrom bilo problema oko posjeda nekih otoka, sa susjedom s druge strane, tj. sa Trogirom, imao je Šibenik i raznih pograničnih sporova na kopnu, ali i oštar spor oko crkvene jurisdikcije. Svo je šibensko područje potpadalo trogirskoj biskupiji. Kako je pitanje opće samostalnosti i autonomije svakog grada bilo tješnje vezano s pitanjem nezavisnosti i od crkvene vlasti iz drugog grada, to se i u Šibeniku neodložno postavilo osamostaljivanje od nadležnosti trogirskog biskupa. Uz to, i crkveni prihodi postajali su sve obilniji na šibenskom području, koje je gospodarski jačalo, pa je i taj momenat zaoštrio pitanje i u 12. stoljeću, pa i kroz 13. st. sve do 1298. godine, kada je papinskom bulom konačno utemeljena samostalna šibenska biskupija.⁴¹ Bilo je u tome i vrlo oštih faza borbe, pogotovu tijekom druge polovice 13. st. kada u Šibeniku i prije 1298. god. postoje biskupi nepriznati od rimske kurije a, dakako, niti od trogirске biskupije.⁴² Na žalost nisu sačuvani dokumenti po kojima bi se mogao rekonstruirati proces tih zbivanja. Naročito nedostaju vrela iz kojih bi se vidjelo koja je dobra i prihode dodjelila šibenska komuna novoosnovanoj biskupiji za njezino održavanje. Iz sačuvanih dokumenata se ne vidi koje je prihode od ranije imala crkva na šibenskom području, a de iure ih ubirala trogirska biskupija, pa ih zatim nasljeđuje i preuzima novoosnovana biskupija u Šibeniku; nadalje, koja su dobra i prihodi, dodatno tome, obećavani pa i dodjeljeni sa strane šibenske općine za onih biskupa koji su postojali u Šibeniku i prije 1298. god. Konačno, o definitivnoj odluci šibenske općine god. 1298. o dodjeli dobara i prihoda konačno priznatoj novoosnovanoj šibenskoj biskupiji također ne postoje autentični dokumenti. Postoji o tome samo zapis, crkvene provenijencije, kasnijeg postanka,⁴³ a za koji se nikada nisu citirale izvorne autentične isprave na kojima bi se taj zapis temeljio. U tom zapisu stoji da je navodno 1298. god. uz mnogobrojna druga dobra i prihode šibenska općina ustupila šibenskoj biskupiji i: »otok zvan Zlarin«, odnosno »čitav otok Zlarin«. ⁴⁴ Nikakvim dosad poznatim i pristupačnim autentičnim dokumentom ne može se potvrditi da je tom zgodom (1298. god.), ili kasnije, **čitav otok Zlarin** bio predan u posjed šibenskoj biskupiji. Doduše u jednom se mletačkom izvještaju za god. 1566—1568. kaže »da je otok Zlarin« vijeće grada Šibenika »dalo za prebendu kanonika«, ⁴⁵ ali se to ničim ne dokumentira.

Ni Lucius,⁴⁶ niti Farlati⁴⁷ ne poznaju niti citiraju kakve dokumente u vezi s tim. Kada pak crkva vodi npr. u 18. st. spor s obitelji Dominis, upravo zbog dobara odnosno prihoda na otoku Zlarinu, šibenski kaptol i biskupija nisu u stanju podnijeti spomenute autentične isprave. U tom sporu 8. III. 1746. Dominis tvrdi i traži: ... gospoda kanonici revno nastoje stvoriti nove gospodu-

⁴¹ CD VII, Zagreb 1909, 304—305. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, 459; G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù. In Venetia 1674*, 136—137.

⁴² Isto.

⁴³ *Diplomatarium sibenicense*, rkp. sada u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, 2'—3'.

⁴⁴ Isto, 2', 3.

⁴⁵ *Commissiones et relationes venetae*, t. III (1553—1571), Zadreb 1880, 244, iz »Relazione intorno allo stato del territorio di Sebenico 1566—1568«.

⁴⁶ G. Lucio, n.d.

⁴⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, IV.

juće pozicije i koristi na zemlji »jadnih stanovnika otoka Zlarina«; neka покажу svoju »investituru« na zlarinsku zemlju, koja je uvijek pripadala »gradu Šibeniku«; nikada nisu to pokazali, kako se ne bi otkrilo pravo pravno stanje; oni žele nametnuti kolonima nove terete; izmislili su da je njihova »investitura« na zlarinsku zemlju nestala i izgubljena; neka je potraže u svojem »arhivu« ili u biskupskoj kancelariji⁴⁸ i sl. Crkva nije podnijela tražene dokumente, ali je taj sudski spor ipak dobila,⁴⁹ jer mletački knez u Šibeniku, očito, nije htio da zalazi s njom u sukobe. Međutim, sačuvani su dokumenti iz 15. st. koji govore o prometu zlarinskom zemljom među svjetovnim osobama, vlasnicima te zemlje, koji nisu ni u kakvom podložničkom odnosu prema šibenskoj crkvi. Dalje, kada se za francuske uprave god. 1807. izradila bilanca »kanoničkih prebendi« na Zlarinu,⁵⁰ iz nje se jasno vidjelo da šibenska crkva posjeduje samo određeni dio zemlje otoka Zlarina.

Dajući svoju izjavu kanonik dekan je tada ovako izvodio svoju argumentaciju: »Dobra svakog kanonikata zavisna su o buli pape Bonifacija VIII. Povodom te bule tadašnji načelnik Šibenika, suci, vijeća i narod Šibenika, obdārili su [dobrima i prihodima] katedralnu crkvu koja se po citiranoj papinskoj buli imala uspostaviti. Ta je dobra primio nadbiskup zadarski Henrik i splitski Petar, obojica izaslana od spomenutog pape, a oni su od korpusa dotiranih dobara dodijelili dio katedralnoj crkvi, dio biskupu, a dio Kaptolu šibenskom, kojemu je pripao otok Zlarin, koji je bio, i sada je pripadnost tih kanonika, pa je ostao podijeljen na 12 kanoničkih prebendi; one obuhvaćaju 42 predjela (>contrade«), svakom kanoniku po 3, s beneficijem izbora; izdvajaju se od toga kanonik teolog i kanonik ispovjednik, kojima doživotno pripada svakome po 6 predjela.«⁵¹

Međutim, drugi se kanonici ne upuštaju u svojim iskazima u takva dokazivanja o pripadnosti čitavog otoka, nego svi jednako ponavljaju: »Kada je god. 1298. šibenska crkva uzdignuta na katedralnu bulom pape Bonifacija VIII, grad Šibenik je dodijelio dobra biskupu, crkvi i kanonicima; dobra koja danas posjeduje Kaptol i kanonici na otoku Zlarin pripadaju toj kategoriji dobara.«⁵²

Napokon, da je šibenska crkva posjedovala samo dio zemlje otoka Zlarina razabire se u detaljima, egzaktno, iz elaborata prvog katastralnog premjera izvršenog na Zlarinu dvadesetih i tridesetih godina 19. st.⁵³ Samo za dio zemlje označen je i tada vlasnikom Šibenski kaptol, a na ostalim katastarskim česticama ubilježeni su kao vlasnici razne svjetovne osobe, pa i svjetovne pravne osobe. Evo nekoliko primjera:

U katastarskom predjelu »Rašelja« (kat. čest. 2021-2140), površina 23 jutra i 147 klaftera nalazi se:

⁴⁸ Kaptolski arhiv Šibenik. Stampa: »Rev. Capitolo de canonici di Sebenico contro Sig. Co. Co. Dominis; odgovor Dominisa od 8. III 1746, str. 48—51.

⁴⁹ Isto, 52—54, presuda šibenskog kneza od 23. I. 1747.

⁵⁰ HAZd, Spisi Centralnog inspektorata za bogoštovlje i upravu upražnjenih dobara, god. 1807—1810, sv. 13, poz. 1, br. 22.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ Republ. geodetska uprava SRH. Arhiv mapa u Splitu. Operat za k.o. Zlarin.

u vlasništvu Kaptola	13 jutara	441 klafter
u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba	9 jutara	1.306 klaftera

U katastarskom predjelu »Tatinja« (kat. čest. 5901-6740), površine 46 jutara i 813,19 klaftera nalazi se:

u vlasništvu Kaptola	11 jutara	138,28 klaftera
u vlasništvu općine Zlarin (uglavnom pašnjaci)	—	69,84 klaftera
u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba	35 jutara	605,07 klaftera

U katastarskom predjelu »Borovica« (kat. čest. 2581-2900, 3081-3240), površine 74 jutara i 190 klaftera, nalazi se:

u vlasništvu Kaptola	50 jutara	1.415 klaftera
u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba	23 jutara	313 klaftera
u vlasništvu Općine Zlarin	—	62 klaftera

U katastarskom predjelu »Jasenovica« (kat. čest. 4401-4680), površine 90 jutara i 587,13 klaftera, nalazi se:

u vlasništvu Kaptola	82 jutara	354,14 klaftera
u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba	4 jutara	467,60 klaftera
u vlasništvu »beneficija župne crkve« u Zlarinu	3 jutara	1.213,32 klaftera
u vlasništvu Općine Zlarin	—	152,07 klaftera

U katastarskom predjelu »Zlarin« (kat. čest. 110—960), površine 19 jutara i 344 klaftera, nalazi se:

u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba	16 jutara	1.519 klaftera
u vlasništvu Kaptola	1 jutro	677 klaftera
u vlasništvu općine Zlarin	—	1.348 klaftera

U katastarskom predjelu »Dolac«, kat. čest. 1-109 = 3 jutara i 340 klaftera, sve je u privatnom vlasništvu svjetovnih osoba.

Od raznih terena, kat. čest. 7201-7338 (ponajviše »pašnjaci s grmljem«), Općini Zlarin pripada 393 jutara i 567,40 klaftera, a privatnim svjetovnim osobama preostalih 997,47 klaftera.

U katastarskom predjelu »Ostrica« nalazimo upisan Državni erar (»I. R. Demanio«) kao vlasnik npr. na kat. čest. 1161, 1162, 1165, 1166, 1188-1214,⁵⁴ i sl.

Da je god. 1298. sav otok pripao Biskupiji, kada bi i kako toliki dijelovi **neotuđive** crkvene imovine pripali svjetovnim vlasnicima?

Istina, bilo je baš u 14. st. češćih pojava da su crkvene ustanove samovlasno otuđivale svoju imovinu. Odatle i propis šibenskog statuta protiv takvih

⁵⁴ Isto.

otuđivanja. Ako su ona neizbježna, kaže se u tom zakonu, mogu se provesti samo uz dozvolu crkvenih organa i kneza grada i općine Šibenik.⁵⁵ Općina želi kontrolirati promet crkvenom imovinom, i to dosljedno ostvaruje.

Bilo je, dakako, žestokih sukoba između Općine i Biskupije oko imovine i prihoda. Tako npr. i u drugoj polovici 14. st. Detalji o tome nisu sačuvani, ali jedna od važnih posljedica ogleđa se u zakonu od 25. II. 1380, što ga donosi vijeće Općine Šibenik i uvrštava kao cap. IV. Reformacija,⁵⁶ propisujući: nijedan građanin Šibenika niti njegova distrikta, muška ili ženska osoba, ne smije iz bilo kojega naslova »dati, prodati, darovati, zamijeniti, niti otuđiti, ni oporukom niti kodicilom«, nekom »prezbiteru niti samostanu, ni univerziji niti opatiji«, u Šibeniku ili njegovu distriktu, »neku nepokretnu stvar kao polje, vinograd, šumu, kuću, građevinu, ili solanu«. Ako do toga ipak dođe, ima se odnosna »stvar« prodati u roku od 3 mjeseca nekoj svjetovnoj osobi u Općini Šibeniku, a ubrani novac pripada onome tko ju je bio stekao. Ako se to ne izvrši u roku od 3 mjeseca, odnosna nekretnina pripada Općini Šibenik, bez ikakve naknade bilo kome. Dakle, crkva hlepi za gomilanjem i nepokretne imovine, a Općina odlučno obuzdava tu njezinu pohlepu.

Dalji spor s više detalja spominje Farlati. Zbilo se to za biskupa Antuna, na prijelazu iz 14. u 15. st. Spor je dugo trajao, vrlo se oštro vodio i sa strane Općine i Biskupije. Uzburkao je silno duhove. Intervenirao je i papa, povjereniji trogirskom biskupu da ispita stvar i donese meritorno rješenje, što je i uslijedilo 1402. god.⁵⁷

Crkva je očito i u tom slučaju pokazala mnogo želja da proširi svoja dobra i prihode na račun Općine i njezinih stanovnika, ne pokazujući pri tome skrupula ni prema kome. Koliko je to zaoštrilo odnose i cjelokupnu situaciju, pokazuje nam reakcija Općine. Ona vrlo odlučno istupa i odgovara. Citirani zakon od 25. II. 1380. ponovno proglašava u općinskom vijeću 17. IX. 1405. i unosi u »Reformacije« kao cap. 161.⁵⁸ I još k tome istovremeno cijelu materiju iscrpnije normira u cap. 162. i 163. istih reformacija.⁵⁹ U prvom najprije ponavlja valjanost odredbi cap. 161, ali tako da je ništavna svaka druga pa i statutarna odredba ili propis koji bi bili u suprotnosti s normama cap. 161. Zatim precizira da nijedna osoba bilo kojeg svjetovnog statusa ne smije »oporukom ili kodicilom« ostaviti neke »nekretnine u Šibeniku niti u njegovu distriktu nekoj crkvi ili samostanu«, niti prezbiterima, ni klericima, ni opatima, niti redovnicama, »ni direktno niti indirektno«. Ako bi do toga ipak došlo, takva dobra ipso facto pripadaju Općini Šibenik. Zbog prekršaja kaznit će se i notar i egzaminator isprava, koji su prisustvovali sačinjavanju takve isprave (opo-

⁵⁵ Volumen statutorum... Venetiis 1608, lib. IV, cap. 40 »De rebus ecclesiasticis et monasteriorum non alienandis«.

⁵⁶ Isto, »Quod bona stabilia non alienentur presbiteris, clericis aut locis ecclesiasticis«.

⁵⁷ Farlati, n.d. IV, 465—466.

⁵⁸ Volumen statutorum... Ref. cap. 161 »Quod reformatio scripta in volumine statutorum sit firma videlicet: De alienatione rerum stabillium presbiteris, vel locis ecclesiasticis cum additione«.

⁵⁹ Isto, Ref. cap. 162: »Quod bona stabilia non possint legari per testamentum presbiteris vel clericis«, te cap. 163: »Quod bona stabilia non possint vendi, donari, aut alio modo alienari presbiteris aut clericis«.

ruke ili kodicila). Kazna prekršiteljima iznosi ništa manje nego 100 zlatnih dukata! Propis se odnosi na muške i na ženske osobe. Cap. 163. ponavlja generalnu zabranu prenošenja vlasništva nekretnina na crkvene osobe i institucije, te kao primjere nekretnina navodi: polja, vinograde, šume, kuće, zgrade, solane.

Po svemu sudeći sporovi su se između Općine i Biskupije oko imovine i prihoda ponovno burno razbuktali oko 1414-1415. god. Naime, god. 1414. općinsko vijeće donosi zakon, cap. 178. Reformacija,⁶⁰ u kojemu se kaže: crkvenim se dobrima u Šibeniku ne upravlja po zakonima (»secundum debitum iuris«), pa treba donijeti propise kojima bi se sačuvali crkveni prihodi; u tu svrhu prokurator crkava (svjetovne osobe) moraju voditi registar s popisom crkvenih dobara, koja se ne smiju otuđivati bez dozvole i znanja prokuratora; svaka crkva mora imati škrinju s dva ključa, jedan kod prokuratora drugi kod vjerskog glavarca odnosno crkve, pa se novac ne smije trošiti bez znanja prokuratora. Slijedio je 6. I. 1415. zakon, cap. 179. Reformacija,⁶¹ kojim se naglašava pravna valjanost ugovora Općine i Biskupije, a koji da je jedino mjerodavan i za davanja koja seljaci duguju Biskupiji. Na žalost, taj nam ugovor nije sačuvan. Uz to, u taj kompleks zakonskih mjera Općine ide i zakon iz cap. 182. Reformacija,⁶² kojim se zabranjuje da prezbiter »ili crkvena osoba« bude izvršitelj neke oporuke. Na to se nadovezuje vrlo važan zakon od 31. XII. 1444, cap. 261. Reformacija,⁶³ koji određuje: podsjeća na gornji propis glede izvršitelja oporuka, naglašavajući kako je to pravedna i ispravna odredba, **»jer klerici i crkvene osobe ne smiju se upletati u svjetovne poslove, nego se imaju baviti službom božjom i crkvenim stvarima«**; dalje, zaobilaženjem citiranih propisa o oporučnim izvršiteljima, da su crkvene osobe zauzele veću ingerenciju na dobrima i nasljedstvima svjetovnih osoba negoli da su izvršitelji oporuka; stoga se određuje: bilo koja svjetovna osoba ne smije na bilo koji način raspoložiti da se prezbiteri, klerici i crkvene osobe upleću i angažiraju u poslovima izvršavanja oporuka i u poslovima nasljedstva neke svjetovne osobe.

Crkvene su osobe nepovlašteno otuđivale i neke dijelove pokretne crkvene imovine. Odatle zakon izglasan u općinskom vijeću Šibenika 22. IX. 1433, cap. 229. Reformacija,⁶⁴ koji nalaže: nijedna osoba ne može bez dozvole šibenskog kneza i njegove kurije da primi u zalog, ili kupi ili bilo kako steče od kojeg redovnika, prezbitera ili bilo koje druge osobe »neki kalež ili paramentum ili knjigu, ili bilo kakvu crkvenu stvar«; takve se stvari imaju vratiti crkvi kojoj pripadaju, bez ikakve naknade.

Dobro poznata opća pojava, ne samo u Šibeniku niti samo u Dalmaciji, da se svojata imovina bez pravog i pravnog naslova, dobila je na šibenskom

⁶⁰ Isto, Ref. cap. 178: »De conservando bona ecclesiarum«.

⁶¹ Isto, Ref. cap. 179: »Quod privilegium Communis cum Domino Episcopo firmum permaneat«.

⁶² Isto, Ref. cap. 182: »Quod presbiteri non possint esse commissarii«.

⁶³ Isto, Ref. cap. 261: »Quod aliquis clericus non possit se intrmittere in commissariis secularium«. Cit. tekst glasi: ... »quoniam clerici et religiose personae non debent se impedire de negotiis saecularibus, sed vacare debent circa divina officia et res ecclesiasticas«...

⁶⁴ Isto, Ref. cap. 229: »Quod res ecclesiasticae non possint emi nec accipi in pignus«.

području posebna podstreka u 16. i 17. st. kada je uslijed turskih osvajanja i šibenska komuna izgubila značajne posjede na kopnu u zaleđu grada Šibenika. Kako je to teško pogodilo prihode i Općine i crkve, moralo se to, uz ostalo, odraziti i u povećanom pritisku na imovinu u preostalom području komune tj. u njezinu primorskom i otočnom području. Ništa se manje nije nastojalo i u pokušajima pronalaženja naslova o tobožnjem posjedu dodatne imovine na tom preostalom području, a isto tako i u smanjivanju svojih tereta i obaveza a povećavanju tuđih.

Nered ili nemar u upravljanju dobrima povećavao je neprilike, odnosno prilike za neopravdane zahtjeve i potraživanja. I u šibenskoj se crkvi to osjetilo, pa je četvrti dijecezanski sinod god. 1614. morao donijeti i ove zaključke:

Biskupiji se moraju podnijeti »u javnoj autentičnoj formi« dokazala o svim pravima koja crkveni ljudi imaju i koja postoje za bilo koje beneficije, kuće, zemlje, plodove, livele i sl.; sve to u roku od 8 dana, a to: »ne earum memoria pereat«.

Treba izraditi »novi autentični katastar crkvenih dobara« iz razloga: »ne dicta bona vel dilapidentur, vel per oblivium deperdantur«. Stoga svi posjednici bilo kakva crkvena dobra moraju tijekom mjeseca studenoga tekuće godine podnijeti, u autentičnoj formi, iskaz »svih dobara svog beneficija, ili crkvenog legata, s oznakom *granicâ*«, kako bi se to moglo unijeti u »katastar«.⁶⁵

Još je teže neprilike i prilike stvorio požar zgrade u kojoj se nalazio ured Fiskalne komore u Šibeniku. U tom požaru 10. IV. 1696. izgorjeli su svi tekući spisi i arhivski dokumenti Komore,⁶⁶ dragocjena dokumentacija o imovinskim odnosima, o javnim daćama, praksi i uzusima njihova ubiranja, s detaljima o obavezama pojedinih kategorija stanovnika itd.

Lako je zamisliti kakve su sve nepregledne mogućnosti nastale u opisanoj situaciji, da se i faktična a pogotovu pravna stanja proizvoljno prikazuju i tumače.

Sva je prilika, dakle, da na temelju sačuvanih i pristupačnih, dokumenata možemo zaključiti samo to da je šibenska općina dodijelila šibenskoj biskupiji samo dio zlarinske zemlje. Je li to bilo baš 1298. godine, ne može se utvrditi. Ako je općina zemlju dala biskupiji, ne vidi se kada su to postali posjedi kaptola, pretvoreni u »kanoničke prebende«, i to baš 12 njih, uz oznaku koje čestice pripadaju pojedinoj prebendi.⁶⁷

Opći uvjeti života i sigurnost življenja na otoku Zlarinu kroz čitavo to razdoblje od srednjega vijeka do 1797. god. bili su srodni onima na mnogim ostalim dalmatinskim otocima. Neka posebna zbivanja, vezana baš za ovaj otok, nisu nam ostala zabilježena. Tako nema ni podataka o tome što je za

⁶⁵ Farlati, n.d. IV, 490.

⁶⁶ Naučna biblioteka Zadar. Ms. 161. *Sopra li dazi pubblici di Sebenico. Relazione dell' avvocato fiscale della Dalmazia.*

⁶⁷ Isto kao u bilješki 48. Kaptol tvrdi da podjela postoji, ali ni ovdje ne citira izvorni dokument iz kojega bi se vidjelo kada su zlarinska dobra dodijeljena Kaptolu, i kada je takva dioba provedena i ozakonjena.

Zlarin značilo kada je Šibenik u 10. st. označavan kao »sigurno gusarsko gnijezdo«;⁶⁸ koliko je ovom otoku praktički koristio dogovor iz 1221. god. o »tvrdom miru« između Klisa, Splita, Trogira i Šibenika, uz obećanje Šibenika da se odriče vršenja gusarstva;⁶⁹ kako je prolazio Zlarin u mnogim nasrtajima Mlečana na Šibenik i njegovo područje, a posebno i u onim obračunima s Venecijom u drugoj polovici 14. st. za Ljudevita Anžuvina, kada je Dalmacija, barem za neko vrijeme, odahnula od mletačke more. Za vrijeme uskočkog ratovanja na Jadranu u 16—17. st. više je mjesta i otoka, također i u šibenskom arhipelagu, češće spominjano da služe kao skloništa, ili kao pomagači uskoka.⁷⁰ Ako se pritom Zlarin baš i ne ističe, morale su okolnosti takvih zbivanja svakako utjecati i na život ovog otoka. U šibenskim oštrim stranačkim borbama 14. st.⁷¹ i 16. st.⁷² kao da nisu u značajnijoj mjeri sudjelovali otočani šibenskog distrikta, pa niti Zlarinjani.

Napokon, spomenimo još i turske opasnosti. Najveća je zaprijetila npr. 1646—1647. god. kada je, doduše, glavna sila s kopna napala Šibenik, ali su turski brodovi blokirali ulaz u šibensku luku⁷³ tj. bili su i neposredna prijetnja otoku Zlarinu. Mletačka je uprava još sredinom 16. st. izgradila razmjerno snažnu tvrđavu sv. Nikole na ulazu u Šibenski zaljev⁷⁴ i ona je taj ulaz štitila ali u opisanoj i sličnim situacijama nije bila od koristi zaštititi Zlarina, pogotovu što ni mletačkih oružanih brodova nije bilo blizu.

U sličnim težim povijesnim okolnostima bio je naročito otežan život zlarinskog težaka. Kanonici prebendari boravili su u Šibenku, sigurnije zaštićeni, a jednako i razna gospoda što su stekla posjede na Zlarinu, te poput šibenskog biskupa,⁷⁵ tek ponekad boravili u svojim zlarinskim ljetnikovcima.⁷⁶

Po slomu mletačke države 1797. god. uzavrelo je među širim slojevima Dalmacije, na više mjesta, vrlo odlučno. Očitovale su se mnoge nade u smanjivanje državnih, gospodskih i drugih daća i tereta, a za više prava i slobode. I Šibenik se u tim pokretima i vrenjima isticao.⁷⁷ No, i opet nema takvih značajnijih glasova sa šibenskog arhipelaga. Niti za Zlarin ne nalazimo, ni tada niti kroz cijelo razdoblje tzv. prve austrijske uprave u Dalmaciji 1797—

⁶⁸ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 358.

⁶⁹ CD, III, 190. Trogirani, Splićani, Klišani zaklinju se na »tvrdi mir« s Šibenčanima, te da će u buduće biti »kao jedan čovjek«, pomažući jedan drugoga kada netko od njih bude u ratu ili mu bude nanoseno neko nasilje, »a Šibenčani neće gusariti«...

⁷⁰ Mletačka uputstva i izvještaji, VI (1588—1620), Zagreb 1970, 51, te 119, gdje je riječ o sklonosti stanovništva prema uskočcima; zatim 183, gdje se posebno ističu događaji kao što su »gravi assassinamenti e svaliggi«, koji se često zbivaju kod Murtera, Primoštena i Rogoznice.

⁷¹ F. Dujmović, n.d. 112—113.

⁷² G. Novak, n.d. 227—228.

⁷³ Farlati, n.d. IV, 497. G. Novak, *Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412—1797. god. Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976, 196—197.*

⁷⁴ G. Novak, n.d., 171.

⁷⁵ Farlati, n.d. IV, 469, god. 1456. Šibenski biskup izdaje ispravu... »in domo nostre habitationis in insula Slaren«!

⁷⁶ K. Stošić, *Sela šibenskog kotara. Šibenik 1941, 171—172.*

⁷⁷ F. Čulinović, *Šibenik od pada Venecije do sloma francuske vlasti 1797—1813. Vidi: Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976, 291 i slijed.*

—1806. godine, ništa vrijedno posebna spomena. Novoj austrijskoj upravi pogodovao je takav mir u svemu, pa i u plaćanju svih daća i »dominikala« gospodarima od kolona i težaka, kojima je austrijski general Rukavina i zaprijetio ako ih ne budu davali kao i ranije pod Venecijom.⁷⁸

Francuska uprava u Dalmaciji 1806—1813. god. najavila je svestrane i temeljite reforme svih grana djelatnosti. Mnoge je i provela, ali je znatnim nametima i novačenjem preko svake mjere ubrzo ogorčila šire slojeve. U svakom slučaju njezine su reforme pokazale i Zlarinjanima da su moguća i da postoje i drugačija shvaćanja, drugačije mogućnosti organizacije života i drugačiji sistemi državne uprave izvan patrijarhalnosti i tradicionalizma u kojima je vjekovao i Zlarin.

Kroz tzv. drugu austrijsku upravu u Dalmaciji 1813—1918. god. Dalmacija je prošla razvitak posebno obilježen: prodiranjem kapitalizma, pokretom »narodnog preporoda«, formiranjem nacionalnih pokreta, uspostavljanja cjelokupnog mehanizma građanske države. Austrijska službena državna politika favoriziranja nacionalnih manjina protiv hrvatske većine stanovništva, te poticanja dalmatinskog autonomastva protiv sjedinjavanja dalmatinske sa sjevernom Hrvatskom, provedena dosljedno i kroz tolike decenije ostavila je traga ne samo među građanstvom u većim dalmatinskim gradovima nego i u nekim manjim mjestima, pa tako čak i u Zlarinu. U dugoj i teškoj borbi narodnjaka protiv austrijske uprave i autonomaša, talijanaša i pripadnika talijanske nacionalne manjine oko uprave u dalmatinskim općinama, zlarinska je općina zapravo tek 1912. god. došla i faktički u narodnjačke — hrvatske ruke!

Već u prvim zamasi narodnog preporoda u Dalmaciji »Zora dalmatinska« je, uz ostalo, objavila i niz hrvatskih narodnih pjesama, također i sa Zlarina, da i time posvjedoči koji narod živi na tom otoku. Tako su npr. i god. 1846. objavljene ove pjesme: »Dva se druga u šumi sastala«... ; »Ej neviro nigdi te ne bilo«... ; »Budi majka lipu Mandalinu«... i »Lepa Mara biser niže«... Za sve se te pjesme navodi da su »iz ustiju puka zlarinskoga«.^{78/1} Hrvatski puk Zlarina i nije mogao da drugačije pjeva. Međutim, gospodarska snaga i opći društveni utjecaj grupe imućnijih zlarinskih obitelji, autonomaske raspoloženih, a uz to moć austrijske političke vlasti, bili su u tadašnjim prilikama daleko premoćniji faktor od čitavog preostalog zlarinskog pučanstva. Uspijevali su da se nameću toj ogromnoj većini naroda, te da javno istupaju protivno osjećajima i željama te većine.

Četrdesetosme je prvih dana mjeseca travnja i u Zlarinu formiran odred »narodne straže«, od 7 članova, na sastanku u općini, u prisutnosti sindika, glavarara sela i 13 pozvanih mještana.⁷⁹ Već je i taj način formiranja **narodne**

⁷⁸ Isto.

^{78/1} »Zora dalmatinska« god. III, Zadar 1846, 133—134, 173—174, 198, 215, 228—229. Sve su potpisane inicijalima A. Z. koji se očito odnose na šibenskog pjesnika Antu Zorčića (1822—1852) kojemu je te pjesme morao zapisati i predati netko od zlarinskih narodnjaka. O A. Zorčiću vidi: A. Petravić, Studije i portreti. Zagreb 1905, 3—22, 40, 42; T. Čolak, »Zora dalmatinska« (1844—1849). Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. IV—2, Beograd 1959, 395—396, 410.

⁷⁹ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 46, god. 1848.

straže, u uskom krugu od samo 15 Zlarinjana, imenovanjem sa strane sindika, pokazao da će na Zlarinu biti malo — Četrdesetosme. Vrela spominju neke »usijane glave« i na Zlarinu,⁸⁰ ali ništa više od toga. Autonomaško-talijanski raspoložena uža grupa imućnijih Zlarinjana oprezno se vlada, i kad sredinom 1849. god. šalje kotaru u Šibenik svoje mišljenje o Petranović-Ivičevićevoj inicijativi glede škola u Dalmaciji, te jezika u školstvu i javnim poslovima, podupire te inicijative. Priznaje da veliku većinu dalmatinskog stanovništva čine »Slaveni«, prihvaća uvođenje »ilirskog« jezika u škole i u javno uređivanje, ali i zahtjev da talijanski jezik bude jedan od obaveznih predmeta u školskom programu, kako pučkih škola u primorskim mjestima (kao »slobodan predmet«, izvan redovne satnice), tako i u »svim višim školama«.⁸¹

Održavaju se ti ljudi na čelu zlarinske općine stalno. I kroz Metternichovu i Bachovo apsolutističko doba, i kroz tzv. ustavnu eru.

Sasvim se drugačije ta grupa ljudi vlada 1860/61. god. nakon što su se uvjerali da Beč nikako ne želi sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i Slavonijom. Istupaju agresivno antihrvatski. Oduševljenim riječima pozdravljaju okružnicu zadarske općine od 23. XII. 1860. protiv priključivanja Dalmacije.⁸² U svojoj predstavi Zemaljskom odboru pokrajine Dalmacije autonomši na čelu zlarinske općine ne mogu da nađu dovoljno riječi grdnje na samu pomisao sjedinjavanja dalmatinske i banske Hrvatske, a veličaju autonomšku većinu Dalmatinskog sabora, koja to sjedinjavanje odlučno odbija. Ta saborska većina im je »jedini zakoniti i valjani predstavnik i zaštitnik«, garant da će se ustrajati u »pravednoj stvari« opiranja »aneksiji s Hrvatskom i Slavonijom, pa s bilo koje strane i u bilo koju svrhu se ta aneksija bude predlagala«; takva aneksija da je dijametralno suprotna »pobudama naših srdaca, našoj intimnoj savjesti, našim tradicijama, našim moralnim i materijalnim interesima«. Na kraju se predstavke uvjerava Zemaljski odbor i Sabor da će zlarinska općina uvijek pružati podršku, odobravanje, vjernost svemu što Sabor dalmatinski bude zaključio i učinio »protiv namjeravane aneksije s Hrvatskom i Slavonijom...«⁸³

I tako se u tom istom duhu i militantno angažira skupina zlarinskih autonomaša i kroz iduća desetljeća političkog života, uspijevajući da zadržava općinsku upravu u svojim rukama i nastupajući autonomški, lažno prikazujući kao da su to želje pučanstva prostrane zlarinske općine. Npr. i 1867. god. pozdravljaju izbor zadarskog autonomaša Salghetti-Driolija u Sabor. Izražavaju uvjerenje kako će on opravdati povjerenje birača i »držati visoko zastavu autonomije, bez obzira na nemoćno režanje tobožnjih narodnjaka«.⁸⁴ Pri pokopu zlarinskog načelnika Ante Makale 1868. god. ističu kako je on »ustrajno ispoivjedaao principe autonomije pridonoseći njihovu trijumfu«.⁸⁵ Posebno je

⁸⁰ Stj. Obad, *Ekonomski socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859.* Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976, 355.

⁸¹ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 46, god. 1848.

⁸² Isto, sv. 147, god. 1861.

⁸³ Isto. Predstavka od 11. XI. 1861. pod br. 895/15.

⁸⁴ Isto. Arhivski fond rkp. ost. I. Marasovića, sv. 75.

⁸⁵ Isto. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 72, god. 1868.

karakteristično pismo zlarinske općine upućeno 10. X. 1869. poznatom autonomnaškom lideru dr. Lapenni, a u povodu nastojanja općinskog odlomka Krapanj—Grebaštica da se otcijepi od zlarinske i pripoji šibenskoj općini. U tom pismu kažu:

Ako bi došlo do toga da se Krapanj i Grebaštica otcijepe, bilo bi to, uz ostalo, od štete »i za stvar autonomije za koju su se, od prve pojave pitanja aneksije, muževno, s pohvalnom postojanošću, borili toliki glasoviti sinovi Dalmacije. Da, Gospodine, bit će loše posljedice ako Krapanj i Grebaštica budu odvojeni od naše općine. Zlarinjani su istaknuti autonomaši, a to su i Krapnjani i Grebaštičani. Do sada su to bili također i oni iz Šepurina i Luke s Prvića, ali u najnovije doba promijenili su stav, svrstavši se na stranu naših političkih protivnika, a to prvenstveno majstorijom župnika u Šepurinama, što je tamo stigao pred nekoliko mjeseci, a koji je potpuni aneksionist«. . . . Na budućim izborima, a s obzirom na odsutnost Zlarinjana pomoraca, glasovi s Prvića (1.800 stanovnika) dovest će do prevage aneksionista. To bi se moglo dogoditi na idućim općinskim izborima. Moli se stoga dr. Lapenna da preuzme patronat nad spomenutom zlarinskom stvari protiv Krapnja i Grebaštica.⁸⁶

Od Zarinjana narodnjaka koji su se iskazali djelatnošću na širem šibenskom području treba posebno spomenuti prof. Jerka Šutinu (1796—1866). U krugu istaknutih narodnjaka Šibenika i on se nalazi među osnivačima **Narodne slavjanske čitaonice** u Šibeniku 1866. god., glavne institucije narodnjačkog preporodnog pokreta u ovom dijelu Dalmacije.^{86/1} God. 1850. J. Šutina piše:

...»Ima nekoliko godina da se u slavenskim pokrajinama proučava i s ljubavlju njeguje vlastiti jezik, da se šire javne škole, da se osnivaju novine, s ciljem da procvjeta jezik koji je po sebi najljepši, a koji je bio vrlo sramotno zanemaren«. Autor uočava potrebu osnovnih priručnika za učenje materinskog jezika pa izrađuje takav priručnik datirajući ga: »Zlarin, u rujnu 1850.«^{86/2} Uskoro zatim objavljuje i drugi priručnik iste namjene, pod naslovom: »Zabavno štivenje u hrvatskom jeziku za mladež dalmatinsku«, štampan u Zadru 1851. god., a u predgovoru »Mladeži dalmatinskoj«, uz ostalo, kaže: ...»Srićna mladeži, i srićnia od onih, koji ti pridhodiše! Sad su tebi otvorene učionice u materinskom jeziku, tebi su otvoreni vrutci, iz kojih ćeš cerpiti znanja — ti ufanje sadašnjeg i došastog vika! Tebi priporučujem ovi jezik, koji je duh naroda, i s'koim ćeš često ulaziti u utrobu našeg naroda, i s'njim ćeš probuđivati u njemu svako ćučenje ljudsko. On je hitar i pun, jak i tih, mlad jošter, ali silne mladosti i vične. Vidićemo i njega malo po malo gorostasna uzpeti se na verh književne sjajnosti, o kojoj visi došasta slava i ures otačbine naše. Uči ga dakle, o mladeži, bez pristanka, da te ne zapita starost, gdi ti je bila mladost. S njim se diči i slavi«...

⁸⁶ Isto, sv. 63, god. 1869, br. 665/10. X. 1869. Dopis Općine Zlarin upućen dr. Lapenni u Zadar.

^{86/1} J. Grabovac, *Narodne čitaonice. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istru*. Zagreb 1969, 205.

^{86/2} *Vocaboli di prima necessità e dialoghi famigliari originali illirici con versione italiana, scritti a caratteri latini e serviani, aggiuntovi un compendio di grammatica illirica, per vantaggio della gioventù studiosa. Zara 1850.*

Poznati izbori za Dalmatinski sabor 1870. godine, koji su se u Zlarinu održali 25. VI. 1870, dali su priliku autonomasima da ispolje i svoju mržnju na narodnjake i praksu svoje političke borbe ispunjenu nasiljima, zloupotrebom vlasti i raznim nepravilnostima u izbornom postupku.⁸⁷ Izborni uspjeh u Zlarinu nije im ipak mogao biti naknada za težak poraz u Šibeniku, koji im je najavio sve ozbiljnije gubitke pozicija, usprkos najvećoj podršci austrijske vlasti. Pokazali su im to i općinski izbori u Šibeniku 1872. god. s uvjerljivom pobjedom Narodne stranke koja tako osvaja i šibensku općinu.⁸⁸

Šibenska je pobjeda morala jačati pozicije narodnjaka u cijelom kotaru Šibenik, no usprkos svemu na Zlarinu drže autonomasi čvrsto općinu u svojim rukama. Još su i 1891.god. vrlo aktivni, smatraju Zlarin svojom važnom bazom, pa uz izbore za Carevinsko vijeće u Beču te godine formiraju i službeno prijavljuju svoj »autonomaški izborni odbor« u Zlarinu pod predsjedanjem Ante Aduma Matina.⁸⁹ I šibenski biskup Maupas im pomaže.⁹⁰ Harangi zadarske općine protiv Miha Klaića i njegova zahtjeva da se u državnoj gimnaziji u Zadru ukine talijanski jezik kao nastavni priključuje se svojim autonomasima protestom i zlarinska općina. Njezin načelnik Makale ističe kako je Zlarin svojim glasovanjem za autonomase jasno iskazao svoja gledišta. On opisuje kako je F. Kure u Zlarinu 21. VI. 1891. na svojoj kući izvjesio hrvatsku trobojnicu i držao je do podneva idućeg dana, pa naziva to »aktom velike nerazboritosti i provokacijom« (»un atto di imprudenza ed provocazione«) ... »neprijateljskom demonstracijom«, na koju da je stanovništvo odgovorilo kontrademonstracijom, »koja se produžila do kasne noći«..., a postupci poput Kureova da su rezultat utjecaja izvana na Zlarin — tvrdi načelnik Makale.⁹¹

Autonomaška štampa još je drskije antihrvatska, pa iste godine u vezi s izbornom pobjedom piše:

»Zlarin nije podložan nikome, a pokazao je svoju građansku svijest, i pokazao da narod koji radi i plovi preko oceanskih bezdana, zna biti nezavisan i gord na svoj dignitet. Nije bilo potrebno da nas drugi potiču na ustanak; mi nismo prijetili, nismo se služili deputacijama i intrigama. Glasanje je bilo slobodno, a uspjeh je okrunio djelo. Zlarin nije nikada bio hrvatski, niti će to biti, usprkos prijetnjama i zlostavljanju šibenskih općinara. Budite poštteni, pa ćete biti poštivani. Vi u našoj kući tjerate politiku za Hrvatsku, a naša kuća vas odbacuje i ne pozna vas; hoćete da postanemo robovi (ne vaših principa i vaših uvjerenja, jer kad biste ih imali, poštivali biste i principe drugih) vaše koristi. Toga neće biti nikada.«⁹²

⁸⁷ J. Grabovac, *Trijumf narodne misli u Šibeniku*. Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976, 399—401; S. Grubišić, *Šibenik kroz stoljeća*. Šibenik 1974, 152.

⁸⁸ J. Grabovac, n.d. 402—405; S. Grubišić, *Šibenik kroz stoljeća...* 154—159; D. Foretić, *Borba za ponarodivanje općina u Dalmaciji (1865—1900)*. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb 1969, 116, 123—124.

⁸⁹ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 94, god. 1891, 4. II. 1891.

⁹⁰ Isto, 28. VI. 1891, br. 455. I biskup glasuje protiv prijedloga M. Klaića o ukidanju talijanskog jezika kao nastavnog jezika na državnoj gimnaziji u Zadru.

⁹¹ Isto.

⁹² »Il Dalmata«, br. 28/8. IV. 1891, u članku: *Dalla patriotica Zlarin*, datiranom 4. IV. 1891, bez potpisa.

Na općinskim je izborima 1893. god. na Zlarinu opet proglašena izborna pobjeda autonomaša, ali su zbog izbornih nepravilnosti izbori bili poništeni. Na ponovljenim izborima, u tzv. trećem izbornom tijelu, pobijedili su narodnjaci, ali su i ti izbori poništeni. Izborni je postupak ponovljen na to tek potkraj 1894. godine, a na temelju dogovora autonomaške i narodne stranke da neće izabrati općinsko predstavništvo koje će se »baviti politikom, nego će se starati oko unapređivanja općinskih poslova«. ⁹³ Bila je to privremena mrtva trka, ali autonomaško uporište na Zlarinu ne sustaje. ⁹⁴ Kompromisi nisu bili na korist narodnjacima. U praksi zlarinskog života bilo je i nadalje ovakvih zbivanja, koja govore o pritisku autonomaša ali i o otporima tom pritisku:

- God. 1903. glavar sela u Zlarinu (Gaspere Manos) zamjera zlarinskom župniku (I. Kataliniću) što se zanima političkom budućnošću »ove zemlje koja je bila uvijek vijerna dalmatinskoj autonomiji i znala da ustraje čvrstom odlučnosti protiv nagovaranja i pritiska«; neka gleda svoje duhovničke poslove, »a za ostalo starat ćemo se mi, rođeni na ovim obalama, a toliko smo prožeti domovinskom ljubavi da nas ne moraju drugi podučavati«...; »bilo bi vam bolje da promijenite klimu, jer ovaj okrajak dalmatinske zemlje nije pogodan za klijanje sjemena vaših nakanâ koje su na hrvatski način bijesne«. ⁹⁵
- Nekolicina zlarinskih pomoraca nalazeći se 1908. god. u Port-Saidu da bi počastili uspomenu gospodina Gaspara Manosa, šalju šibenskoj grupi iredentističke organizacije »Lega Nazionale« novčani prilog! ⁹⁶
- God. 1905. zlarinski se načelnik pristrano vlada: »Pjevaju li Hrvati, pa neka sačinjavaju najbolju, najučeniju, najkulturniju kitu ljudi među kojima mogu da stoje n.p. liečnik, činovnik dogane, poštar, učitelj, sveučilištarci itd., ti su ipak napadnuti, izazvani, psovani, vrijeđani i od privatnika i od istog redara općinskog i podložni najgorim neugodnostima, a protivnicima hrvatstva, ljudima istomišljenicima g. načelnika, sve je dopušteno, dapače dopušteno im je izazvati, vrijeđati, svakovrsne rječetine upravljati na Hrvate, i to sve, a da im itko, ni redar ni načelnik išta ikad spočitne«. ⁹⁷
- God. 1910. grupa Zlarinjana, uz odobrenje zlarinskog načelnika, pogrдно demonstrira protiv hrvatske omladine iz Vodica na njihovu prolazu brodom

⁹³ D. Foretić, *Borba za ponarodivanje općina...* 138. Novine »Katolička Dalmacija« pisale su, da se kompromis — nagodba — sastojao u slijedećem: svaka strana dobija po 18 vijećnika i po tri općinska prisjednika, za načelnika Adum, a uredovni jezik da ostaje hrvatski (Isto, 138).

⁹⁴ Povodom osnivanja grupe »Lega Nazionale« u Šibeniku 18. II. 1894. iz Zlarina šalje poseban pozdravni telegram Girolamo Adum: »Saluto la patria dell' immortale Dalmata e la Lega, vera promotrice principio nostro. Viva Dalmatia latina«.

Poseban su telegram poslali i: »I figli della patriottica Zlarina«, koji kažu: »La coltura di Dante e di Tommaseo è anche dei Dalmati, nessun vero patriota può negarla. Viva la sacra istituzione, viva la patria di Tommaseo, viva l'autonomia dalmata, viva la civiltà, viva la Lega!« Vidi: *Il Dalmata*, br. 17/28. II. 1894.

Talijanska iredentistička publicistika nije zaboravila ustrajnost zlarinskih autonomaša. Tako npr. i u *Enciclopedia italiana*, Treccani, vol. XII, Milano 1931, uz članak o Dalmaciji, uz ostale ilustracije, donosi (tav. LX) i jednu vedutu — Zlarina!

⁹⁵ »Il Dalmata«, br. 68/26. VIII. 1903, u rubrici vijesti iz pokrajine: otvoreno pismo G. Manosa.

⁹⁶ Isto, br. 13/15. II. 1908. »Da Zlarin. Atto patriottico«.

⁹⁷ »Hrvatska rieč«, br. 41/20. IX. 1905.

kroz Zlarin, što je izazvalo »odzdrav-demonstraciju«, koja je opet dovela i do oružničke prijave.⁹⁸

- Oko izbornih postupaka 1911. god. pisalo se: ... »Neka nam kaže gosp. Dr. Makale koja je poštena sredstva upotrebio, da izmiri krvne neprijatelje i narodne gulikože u Zlarinu, a da istupe svi složno na izbore protiv nas i našeg kandidata. Neka nam kaže ovaj isti gospodin, jesu li oni zavedeni Lučani glasovali iz osvjedočenja za Dubokovića ili za njima uručen novac ili prietnje bubnjom? Neka nam Hanibal, taj glasoviti Hanibal kaže jesu li Žirijani iz ljubavi glasovali i osvjedočenja za Dubokovića ili je tu po sriedi bio bubanj i mita?« ... »Jedan stranac koji se je na dan izbora desio u Zlarinu, rekao nam je, da je tu pazar narodnog poštenja i osvjedočenja. Koji su to bili trgovci, to je lako shvatiti. I ovo se dešavalo u Zlarinu. Nije bolje ni u Tiesnu.«⁹⁹ ...

Tek oko god. 1912. jenjava zlarinsko autonomaštvo. Iz općinske uprave i s ostalih službenih mjesta nema više antihrvatskih provokacija kakve su bile tako česte u prošlosti. Ipak, još i 1912. god. moralo se u općinskom vijeću posebno raspravljati hoće li se i kako izvjesiti hrvatska trobojnica na zlarinskoj općinskoj zgradi. Tako je bilo npr. na sjednici 26. VII 1912:

»Vijećnici Jakov Radovčić i Ante Antić-Poluš predlažu, da se na općinskoj zgradi izvjesi hrvatsku zastavu. Većinom glasova vijeće na prijedlog gore navedenih vijećnika izražuje želju, da se na općinskom uredu uz dalmatinski barjak izvjesi i hrvatska trobojnica.«¹⁰⁰

Pa ponovno i općinsko upraviteljstvo Zlarina na sjednici 14. VIII. 1912. raspravlja:

»Određiti o želji izraženoj u sjednici općinskog vijeća dneva 26. VII t.g. zap. br. 1086 kojom traže, da se na općinskom uredu uz dalmatinski barjak izvjesi i hrvatska trobojnica.

Stipe Dean pita riječ, dozvoljena mu predlaže, da se na općinskom tornju mjeste državnu zastavu, da se izvjesi dalmatinski barjak, a na prozorima općinskog ureda, da se izvjesi trobojnica.

Stavljen na glasovanje ovaj predlog bi primljen od T. Deana, dočim odbiven od ostalih članova upraviteljstva.

Glede želje općinskog vijeća zaključuje se, većinom glasova, biva sa 4 glasa, da se udovolji pravednoj želji vijeća, te da se u svakoj svečanosti na prozorima općinskog ureda uz dalmatinski barjak izvjesi i hrvatska trobojnica.«¹⁰¹

Ne bi se moglo, dakle, reći da je već god. 1899. općinska uprava u Zlarinu bila »čvrsto u narodnim rukama«.¹⁰² Pritisci na birače dolazili su sve intenzivnije sa svih strana. Naravno, ni crkva nije izostala. Na biskupskim konferencijama u Zadru, potkraj veljače 1907. god. zaključeno je: »da se imaju pozvati

⁹⁸ Isto, br. 425/23. III. 1910.

⁹⁹ Isto, br. 555/21. VI. 1911.

¹⁰⁰ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin. Zapisnik sjednice općinskog vijeća 26. VII. 1912.

¹⁰¹ Isto. Zapisnik sjednice općinskog upraviteljstva, 14. VIII. 1912.

¹⁰² D. Foretić, *Borba za ponarođivanje*... 138.

svi poštovani dušobrižnici i ostali svećenici, da ne davaju svoj glas pri nastajućim izborima nego samo onim kandidatima, koji će se pismeno obvezati da će u novom parlamentu braniti vjeru.¹⁰³

Beskrajno je bio dug put do stanja kad su seljački širi slojevi mogli konačno da se barem djelomično slobodno izjasne o pripadnosti svoga otoka. Gospodarski i društveni temelji autonomaštva nisu nestali. Nosioći takvih stremljenja prilagođavali su se donekle novim prilikama. Prvi svjetski rat donio je nova stradanja stanovništva, pružajući šansu narodnim masama da iskažu svoje zahtjeve, ali je umjesto toga završio talijanskom okupacijom Dalmacije, koja je na zlarinskom području potrajala od 6. XI. 1918. sve do 12. VI. 1921, davajući maha talijanskoj i iredentističkoj kampanji oko Dalmacije i njezine pripadnosti.

Kako je poznato Austro-Ugarska je kapitulirala i potpisala primirje s Ententom 3. studena 1918. Novoformirana zemaljska vlada za Dalmaciju u Splitu nije gubila vrijeme. I ona već 3. studena 1918. u 11^h šalje telegrafski raspis svim dalmatinskim općinama, koji u Zlarin stiže 5. XI. 1918. u 8^h, a u kojem se brzojavu kaže:

»Po nalogu Narodnog vijeća SHS u Zagrebu izabrana uprava Narodne organizacije SHS za Dalmaciju imenovala je provizornu vladu za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu u svrhu poštovanja velikih demokratskih načela, koja su temelj preobrazbe svijeta, te koja stvoriše našu narodnu slobodu. Pozivlje se ta općinska uprava, da za nedjelju 10. t. mj. sazove općinsko vijeće, a gdje nema vijeća općinski odbor, te glasuje vrhu slijedećih točaka: 1. da li priznaje Narodno vijeće SHS u Zagrebu kao vrhovnu narodnu vlast; 2. da li priznaje Narodnu organizaciju SHS za Dalmaciju kao nadležnu vlast cijele Dalmacije i Zemaljsku vladu Dalmacije izabranu po naredbi Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. Rezultat ovog glasovanja izvolite zapisnički ustanoviti i ovamo brzojavno javiti. Preporučuje se brzo provođenje ovog glasovanja, koje može da bude od odlučne važnosti za narodnu stvar i za uređenje nove države. Zemaljska vlada. Dr. Krstelj. Dr. Smodlaka. Dr. Škarica.«¹⁰⁴

Iz sačuvanog zapisnika izlazi da je na Zlarinu održana sjednica općinskog vijeća 10. studenog 1918, a prisustvovali su joj: načelnik, 4 prisjednika i 18 vijećnika. Na dnevnom su redu bila dva pitanja iz citiranog brzojava Zemaljske vlade. Ponajprije je pročitana taj brzojav, a zatim je predsjedavajući naglasio: »da nam je napokon data tako željno očekivana sloboda«, preporučio je »posluš i odanost našoj vladi, kao što je očekivati od svakog pravog rodoljuba, koji čuti veselje nad uspostavom narodne vlade«. Vijeće je zatim »jednoglasno oduševljeno« zaključilo: »da se potpuno priznade Narodno vijeće SHS u Zagrebu kao vrhovna narodna vlast, te Narodnu organizaciju kao nadležnu vlast cijele Dalmacije i Zemaljsku vladu Dalmacije izabranu po naredbi Narodnog vijeća SHS u Zagrebu«; ... »čuvstvom veselja nad našom slobodom, oduševljenja za narodnu vladu i osjećajima harnosti prema našim osloboditeljima«, Vi-

¹⁰³ Biskupski arhiv u Šibeniku, br. 577/5. IV. 1907.

¹⁰⁴ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 182, god. 1917—1918.

jeće »daje oduška kličući Jugoslaviji, Wilsonu, Trumbiću, Narodnom vijeću, Antanti itd.«¹⁰⁵ — zaključuje se tekst toga zapisnika.

Talijanski se okupator međutim malo osvrtao na bilo kakvu vladu, vijeće ili općinu. Kao što je 1409. god. Ladislav Napuljski prodao najveći dio Dalmacije Veneciji, tako su i saveznici tzv. Londonskim paktom 1915. god. obećali Italiji veliki dio Dalmacije za njezin ulazak u rat na savezničkoj strani. Oslanjajući se na takav pakt, i na svoju faktičnu okupaciju, Italija je mnogo očekivala od te okupacije.

Okupatorska je vlast odmah zaredala mnoštvom naredbi, kao: o predaji svih vrsti oružja; o zabrani svakog okupljanja bez dozvole vojnih vlasti; o raspuštanju odbora narodnih vijeća; o najstriktnijoj cenzuri svega štampanoga; zabrani unošenja i raspačavanja novina na bilo kojim jezicima »s preostalog teritorija bivše Austrougarske monarhije«¹⁰⁶ itd. Dakako, nije zaboravljena ni naredba, proglašena 12. VII. 1919, o dužnostima kolona da uredno daju gospodarima zemlje njihov dominikal.¹⁰⁷ Zaredala su i nasilja svih vrsti nad domaćim stanovništvom, uključivši i progone narodnih svećenika, te uklanjanje Hrvata profesora sa srednje škole. »Lega Nazionale« otvorila je već 5. XII. 1918. talijansku školu u Šibeniku.¹⁰⁸ ... Na Zlarinu je 10. XII. 1918. boravila talijanska posada od 15 ljudi.¹⁰⁹

Više je nego teško bio dočekan dan odlaska okupatora 12. VI. 1921.¹¹⁰ Od tada su se okupirani dijelovi Dalmacije, pa tako i Zlarin, našli u sklopu Kraljevine SHS, stvorene 1. XII. 1918. u državi, koja je i zlarinskim težacima reklamirana kao zemlja slobode, kao buduća »težačka država«,¹¹¹ i ostvarenje »vekovnih snova Južnih Slovena«. I na Zlarinu je užurbano osnovana »Jugoslavenska čitaonica«,¹¹² na mjesto postojeće »Hrvatske čitaonice«, i organizacija »Jugoslavenske matice«,¹¹³ i uopće vladajući su bili vrlo aktivni, a i oni ljudi sa Zlarina koji su za Austrije bili tako privrženi vladi u Zadru našli su sada

¹⁰⁵ Isto. Vidi i priloženu fotoreprodukciju ovog zapisnika (Tab. IX).

¹⁰⁶ *Governo della Dalmazia e delle isole dalmate e curzolane. Raccolta bandi.* Zara 1920, str. 3. i slijed.

¹⁰⁷ Isto, 52—53.

¹⁰⁸ K. Stošić, *Talijanska okupacija u šibenskoj biskupiji.* »Bogoslovska smotra«, XXI, Zagreb 1933, 79. i slijed.

¹⁰⁹ B. Krizman, *Planovi talijanske vrhovne komande na Jadranu koncem 1918.* »Pomorski zbornik«, 6, Zadar 1968, 686. O postupcima talijanske okupatorske vlasti na šibenskom području vidi i: S. Grubišić, *Pregled povijesti Šibenika 1873—1921.* god. Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici. Šibenik 1976, 433 i slijed.

¹¹⁰ Kad je 8. V. 1938. Žandarmerijska stanica Zlarin izvještavala Sresko načelstvo u Šibeniku o broju talijanskih optanata na njezinu području ona navodi: u Zlarinu dvije osobe, u Prvić-Luki 4, a u Prvić-Šepurini jedna osoba. Vidi: ASCS. Arhivski fond Općine Šibenik, sv. 424, god. 1938.

¹¹¹ »Novo doba«, br. 149, str. 3. u članku: *Javne skupštine*, iz govora dr. J. Smodlake.

¹¹² ASCS. Spisi »Jugoslavenske čitaonice« u Zlarinu. »Zapisnik glavne skupštine hrvatske čitaonice u Zlarinu. Prisutno 45 članova. Zboru predsjednik gosp. Ive Branica, a referirao g. Jeronim Čogelja. Predsjednik daje reč gosp. J. Čogelji koji se osvrnu sa par reči na važnost i kulturni značaj koji ima čitaonica. Predlaže se, da se dosadnje ime čitaonice promeni u 'Jugoslavenska čitaonica'. Predlog se jednoglasno prima. Referent čita pravilnik koji se također jednoglasno prihvaća. ... Većinom glasova izabrana uprava: Ive Branica, Tomo Tabulov, Božo Omašić, Rikard Kure, Lav Šare, Mate Adum Fortunatov i Tome Branica Antin. ... »Zlarin, 28. VIII. 1921.« Sačuvani su spisi iz 1921. i 1922. god. o radu ove čitaonice.

¹¹³ ASCS. Spisi »Jugoslavenske matice, podružnice Zlarin« sačuvani su iz razdoblja 1921—1924. god. ponešto, a za kasniji period vrlo fragmentarno.

svoje utočište u beogradskoj vladi, osiguravši se, da uvijek budu uz »vladu« — »governo«. Očitovalo se to i na rezultatima izbora. Hrvatske stranke teško dobivaju glasove na Zlarinu. Tako npr. i 1927. god. na izborima za narodnu skupštinu u Beogradu od ukupno 115 glasova datih u Zlarinu lista Pavla Radića dobila je samo 17 (sedamnaest) glasova, dok je istovremeno npr. u Prvić-Šepurini od 348 dobila ta lista 236 glasova.¹¹⁴

Gospodari zemlje se i u novoj »slobodi« marno brinu o utjerivanju svog »dominikala« od kolona. I crkva se mnogo brine oko toga. Tek što je prestala važiti okupatorova naredba od 12. VII. 1919. o dužnostima kolona, biskupski ordinarijat u Šibeniku svojim raspisom od 23. VIII. 1921. upozorava i prijeti: ... »Pokle stekosmo svoju državu i slobodu, zalaze u narod sumnjivi ljudi, koji ga uckaju i nagovaraju da uskrati dohodak gospodarima zemalja (crkvama, manastirima, privatnicima, malim posjednicima itd.), koji ga dakle uče da prestupi 7. zapovijed božju. Uče ga i sokole da uskrati svojim duhovnim pastirima redovinu (paroštinu) na koju se narod obvezao! Još ga na štošta nagovaraju« ... »Ne treba misliti da će mali posjednici, crkve, manastiri i razne zaklade pustiti da ih se plijeni, da ih se krade. Oni će sve i svaku učiniti na obranu svoga posjeda. To je naravno!« ... »Narode moj! Ne nasjedaj lažnim prorocima koji k tebi dolaze u odjeći ovčjoj, a ono su vuci razdiraoci. Goni ih od sebe: odstupi sotonu! Oteto je prokleta! (Dovle se ima pročitati puku s oltara). **Do-datak.** Neka upravitelji crkava i nadarja na vrijeme učine procjene pojedinih kmetskih prihoda. Uskrati li kmet prihod, dozvoljava se da bude tužen na sud kome će se prikazati procjene.«¹¹⁵

Izvjernih inicijativa i pokušaja političkih, iz širih slojeva, kojima nije bila glavna briga odnos prema »governu«, bilo je na Zlarinu npr. i kod općinskih izbora već 1926. godine, kada je istupila samostalna kandidatska lista »Hrvatska seljačka grupa mornarstva i težaka«. Od 25 kandidata s te liste bila su 22 pomorca, dvojica su označena kao posjednici, a jedan kao bačvar, dok su svi zamjenici kandidata bili pomorci.¹¹⁶ Slične inicijative nisu dale neposrednijih vidnih rezultata.

Za ilustraciju političkih prilika npr. u svibnju 1937. god. navodimo iz izvještaja što ga žandarmerijska stanica u Zlarinu šalje sreskom načelstvu u Šibeniku: »1. Rad bivših političkih stranaka: Od posljednjeg ovakovog izvještaja na reonu ove stanice nije ništa priređivano ni zapaženo što bi se odnosilo na ovu tačku. Nitko od političkih prvaka nije zalazio u ovostanični reon«... »3. Komunizam: 20. ovog meseca zaustavljena su na pošti u Prvić-Luki dva pisma, poslata iz Pariza, a adresovana na Oskar Lučev, Prvić-Luka, Jugoslavija; u jednom je bio komunistički list »Proleter« za maj o. g., a u drugom list »Protiv glavnjače« isto za maj o.g.; oba lista dostavljena su tom načelstvu pod

¹¹⁴ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 25, god. 1927, datirano 11. IX. 1927.

¹¹⁵ Biskupski arhiv u Šibeniku, br. 1120 od 23. VIII. 1921, naslovljeno: »Velečasnom svećenstvu i puku šibenske biskupije«.

¹¹⁶ ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 275, god. 1926. Datirano 16. V. 1926. Općinski izbori u Zlarinu. Druga je kandidatska lista bila »Zlarinski blok« s nosiocem: Rikardom Kure pok. Srećka, trgovcem iz Zlarina.

ovostaničnim brojem pov. br. 546 od 21. o. m. Drugo ništa po ovoj tački nije primećeno«... »Opšte stanje na reonu stanice povoljno je«.117

Uz ostala politička strujanja postojala je u Zlarinu i grupa koja je isticala kako je ona »izvanpartijska«. Bila je to grupa oko »Prosvjetno-tamburaškog

Lista degli abitanti DEL COMUNE DI ZLARINO passati al ribello

Gli iscritti in questa lista, non appena catturati, saranno senza altro passati per le armi.

Le famiglie saranno considerate quali ostaggi e non potranno per nessuna ragione, pena la morte, allontanarsi dalla frazione di loro residenza. I beni degli iscritti verranno, con provvedimento del Prefetto, confiscati.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

SPISAK stanovnika OPĆINE ZLARIN koji su prešli pobunjenicima

Lica upisana u ovom spisku, čim budu uhvaćena, biće bez daljega strijeljana.

Njihove obitelji će biti smatrane taocima i neće se moći, iz nekakvog razloga, pod prijetnjom smrtno kazne, udaljiti iz odlomka u kojem se nalazi njihovo boravište. Imovina će upisanih, Prefektovom odredbom, biti konfiskovana.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

✓ VIKTOR BARTOLINI, nato a Zlarino il 10/11/1891, di professione operaio.

Coloro che entro il 22 giugno corrente rientreranno nella frazione dalla quale si sono allontanati e si presenteranno sottomettendosi alle forze di polizia locali, saranno, salvo che debbano rispondere direttamente e personalmente di altri reati, esentati dalla pena per il reato di partecipazione o di organizzazione di bande armate, e saranno, altresì, esenti dalle sanzioni relative alle famiglie e ai beni.

7 Giugno 1942.XX.

Oni koji se do 22 juna povrate u odlomak iz kojeg su se udaljili i prikažu pokoravajući se mjesnim policijskim snagama biće, osim ako ne budu morali odgovarati direktno i lično za druga krivična djela, oslobođeni od kazne za krivično djelo sudjelovanja u oružanim četama ili njihovog organizovanja i biće, takođe, oslobođeni od sankcija koje se odnose na njihove obitelji i imovinu.

7 Juna, 1942.XX.

Javni oglas talijanske okupacijske vlasti od 7. VI 1942.

društva Uzgajatelj«. Društvo je aktivno već dvadesetih godina, pa npr. i 27. VIII. 1927. Općina Zlarin mu dopušta »priređenje koncerta u Zlarinu dneva 28. o. mj. u 8 sati večer u prostorijama Diletantskog kluba, kuća Tomice ud. Manoš u Zlarinu, uz opsluživanje svih mjesnih redarstvenih propisa«.118 Pravila

117 Isto, Izvještaj pov. br. 568 od 23. V 1937, zaprimljeno kod Sreza u Šibeniku 24. V. 1937. od pov. br. 1397.

118 Isto, sv. 25, god. 1927.

tog društva ponovno su potvrđena na 20. VI. 1938,¹¹⁹ a 13. II. 1939. podnosi žandarmerijska stanica o tom društvu izvještaj šibenskom srezu. Taj izvještaj vrijedi ovdje reproducirati:

»Povratkom akta sa kojim je prijavljeno i odobreno održavanje zabave članovima 'Prosvetnog tamburaškog društva Uzgajatelj' u Zlarinu, izveštava se, da je zabava održana u prijavi naznačenim prostorijama i u zakazano vreme t.j. od 19 do 22 sata dana 12 tek. meseca. Predstavljano je na pozornici »Sokolske čete« sledeće: »Kraljević Marko i Musa Kesedjija« u 5 činova, »Gnjavator i njegova žrtva« u 2 čina i »Napast« u 1 činu. Prisutno je bilo oko 100 osoba, zabava je potekla u redu, nije primećeno ništa sumnjivog ni rečju ni delom, na pozornici ni u sali nije bilo nikakvog političkog obeležja jer je navedeno društvo vanpartijsko. Po svršetku zabave, kada su učesnici izlazili iz prostorija u kojima se je davala zabava, jedna grupa omladinaca članova mesne 'Seljačke sloge' zapevali su na obali pesmu Matije Gupca, a zatim: 'Milane, Milane mrzim te ja, mrze te svi, mrzi te cela zemlja Hrvatska; Mačeku, Mačeku volim te ja, vole te svi, voli te cela zemlja Hrvatska'. A zatim su se svi razišli svojim kućama. Javni red i mir nije bio narušen. Napominje se, da su članovi 'Seljačke sloge' nastojali i pozivali članove prosvetnog tamburaškog društva 'Uzgajatelj', da stupe u njihovu 'Seljačku slogu' te da tako ovo društvo bude partijsko, a pošto su svi članovi društva 'Uzgajatelj' protiv toga i hoće da ostanu vanpartijski, zato članovi 'Seljačke sloge' preziru svaki uspeh u radu društva 'Uzgajatelj'. S molbom na znanje«.¹²⁰

U državi kao što je bila Kraljevina Jugoslavija, toliko bremenitoj društvenim suprotnostima, i onima koje su drugdje u svijetu razriješene buržoasko-demokratskim revolucijama i onima što ih je stvarao suvremeni kapitalizam, u toj državnoj tvorevini u kojoj je negirana čak i osnovna egzistencija tolikim narodima, sazrijevali su uvjeti za pokretanje širih narodnih slojeva u političku borbu. Osjetilo se to i na Zlarinu. Aktivnošću komunista na šibenskom području postala je tako i organizacija »Seljačke sloge« na Zlarinu ne propagator seljakovanja i konzervativizma već rasadište naprednih shvaćanja i težnji.¹²¹

¹¹⁹ Isto, Arhivski fond Općine Šibenik, sv. 465, god. 1938.

¹²⁰ Isto, sv. 365, god. 1939.

U ovoj »Povijesti Zlarina« trebalo bi dati, u tekstu koji slijedi do kraja poglavlja »Prispadnost otoka«, i prikaz narodnooslobodilačke borbe na Zlarinu. Po karakteru i svrsi ove studije to ne može biti detaljna povijest NOB-e na Zlarinu, nego sintetski pregled, kakav je dat i za sva prethodna stoljeća zlarinske povijesti. Međutim, danas se još ne može dati znanstveno egzaktna takav sintetski pregled, jer, nažalost i začudo, još uvijek nema nikakvog a pogotovo nema faktografski provjerenog detaljnijeg pregleda povijesnih zbivanja na Zlarinu 1941—1945. god. Nije izrađena ni gola ali potpuna kronologija događaja. Nema niti pregleda sačuvanih dokumenata o tom zbivanju, a jedino se na dokumentima i na provjerenoj faktografiji može zasnivati egzaktno povijesno istraživanje i pisanje. Mogli smo stoga koristiti samo nedovoljne izvore koji su pristupačni, i literaturu koja postoji.

¹²¹ Istim inicijativama očitno treba pripisati i akciju kojom je 15. I. 1941. »na zajedničkoj skupštini« prosvjetno-tamburaškog društva »Uzgajatelj« i ogranka »Seljačke sloge« došlo do sklapanja sporazuma u kojemu se uvodno kaže: »Da se stane na kraj ličnim razmiricama između pojedinih članova ovih dvaju društava, te da se prekine dosadašnji pasivni stav jednog društva prema drugome, ujedno da se omogućí čim tješnja suradnja između ova dva društva, imajući u vidu, koliko čim bolji procvat obiju društava, toliko i poboljšanje prilika u mjestu... kao i promicanje ekonomskih, kulturnih i socijalnih interesa Zlarina, potpisuje se sporazum...« »Sporazum je sklopljen na federativnom principu« kaže se dalje. »Oba društva udružuju se pod zajedničkim upravnim odborom, te se istom pokoravaju s jednakim pravima i dužnostim.«
Vidi: ASCS. Arhivski fond Općine Zlarin, sv. 29, god. 1938—1940.

Preko Šibenika, Vodica i Prvića aktivnost KPJ zahvatila je i Zlarin. Bila je to djelotvorna aktivnost, o čemu najbolje svjedoči činjenica što su npr. 1940. god. banovinske vlasti odgodile na ovom području provođenje općinskih izbora, koji su inače u banovini provedeni u svibnju te godine, a to sve iz straha da općine i na šibenskom području ne bi došle u ruke ljevičara i komunista.¹²² U god. 1941. i prije početka fašističke agresije i okupacije (15. IV. 1941) i na Zlarinu djeluje skojevska organizacija,¹²³ a od jeseni iste godine i partijska organizacija KPJ.¹²⁴

S god. 1941. došla je nova prodaja Dalmacije talijanskom imperijalizmu sa strane Pavelića i ustaša 18. V. 1941, te do istovremenog dekreta Kraljevine Italije o aneksiji velikog dijela Dalmacije toj državi. I Zlarin je spadao u taj dio dalmatinskog područja. Započela su i za Zlarin najteža stradanja u njegovoj povijesti.

Kao i na ostala jugoslavenska područja oborilo se i na Zlarin fašističko nasilje. Talijanski imperijalizam po drugi je put zahvatio i zlarinsko tlo. Svakim svojim postupkom pokazivao je kako ne misli da je ovo okupacija poput one iza prvog svjetskog rata koja je bila privremena. Bio je riješen da svim mogućim sredstvima definitivno učini ovu zemlju talijanskom, da potčinjeno stanovništvo asimilira ili uništi, da učvrsti i produži vjekovni sistem eksploatacije radnika i seljaka. Nastao je i za Zlarin prijelomni trenutak njegove povijesti.

Stoljeća eksploatatorskih sistema kumulirala su, međutim, nezadovoljstvo i otpor radnih masa. Društvene su se suprotnosti zaoštrile do maksimalnih razmjera, sazrele za politički obračun. Cjelokupna situacija oko odgađanja općinskih izbora 1940. god. pokazala je da su radne mase u pokretu da ljevica ima inicijativu i da predvodi, a da je buržoaska vlast prisiljena na defenzivu i bačena u obranu. Očito je bilo da se približava čas masovnog udara, koji nastupa nakon mnogih stoljeća, ali tada svom silinom, odnoseći u nepovrat stari red stvari. Sazrela je situacija kada masovni pokret ljevice povlači za sobom najveći i glavni dio narodnih snaga, ne ostavljajući značajnijeg mjesta indiferentnima, »vanpartijskim« shvatanjima i sl. Sazrela je politički ta situacija zahvaljujući požrtvovnom radu niza zlarinskih naprednih omladinaca, studenata i klasno organiziranih radnika kroz predratne godine, posebno od 1935—1941. god. Odlučan je pri tome utjecaj Zlarinjana članova KPJ i SBOTIĆ-a. I kada su boravili izvan Zlarina nisu zaboravljali niti zanemarivali propagandno-politički rad na Zlarinu u znaku napredne političke misli i težnji. Ispoljavalo se to u raznim oblicima kao npr. u širenju raznog propagandnog materijala i literature;

¹²² I. Jelić, KP Hrvatske u općinskim izborima 1940. na području Dalmacije. »Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije«, 1, Split 1970, 102 i slijed. Za Zlarin je bio predviđen kao nosilac »radničke« liste Jerko Antonja, a na listi HSS-a bio je nosilac Srećko Beban Kalabrež. Vidi: brzojav sreskog načelnika iz Šibenika 15. V. 1940, upućen Banskoj vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, XXIII, 1940, kao i vijesti u splitskim novinama »Novo doba«, br. 113 od 15. V. 1940.

¹²³ T. Dean-Bile, Sjećanje na revolucionarno djelovanje zlarinskih skojevaca u godini 1941. »Pisma s otoka«, 3, 1974, 38.

¹²⁴ Isto, 40.

sadržaju rada kulturno-prosvjetnih društava i njihovih priredbi i akcija; javnim demonstrativnim istupima protiv režima, klerofašizma i dr.^{124/1}

Opredijeljenost najnaprednijih zahvaća sve šire slojeve stanovništva. Politički radikalizam stalno jača. Godine 1940—1941. radi se o društvenim i političkim situacijama kada političko radikaliziranje masa naglo raste i snažno izbija u javnom životu. Pojava i postupci fašističkog okupatora i njegova nasilja, totalni slom buržoazije stare Jugoslavije i njene vlasti, te rasap te države, ubrzali su javnu akciju i zlarinskih narodnih masa. Aktivnost Komunističke partije Jugoslavije, njene smjernice i poziv na ustanak narodima Jugoslavije usmjerili su i organizirali tu akciju i na Zlarinu.

Prethodne političke pripreme pokazale su rezultate u opredjeljenosti Zlarinjana za narodnooslobodilački pokret i u njihovu sudjelovanju u narodnooslobodilačkoj borbi.

O prilikama u početku rata u sjećanju učesnika zabilježeno je: ... »U Zlarinu je bila stacionirana vojska bivše Jugoslavije u jačini od 300 vojnika, s obalskim baterijama na rtu Marinu i Ratu. Izvidna stanica postojala je na brdu Klepac. Ratna mornarica dovela je u Zlarin na stotine avionskih bomba i par vagona avionskog benzina. U podrumu jedne zgrade mornarica je pohranila radio-stanicu većeg dometa i vagnske partije foto-materijala i sredstava veze. Padom stare Jugoslavije među bivšom vojskom zavladao je pravi kaos. Nitko među vojskom nije znao što da radi i koga da sluša. U takvoj situaciji pred kandidate KP i skojevce iskršli su mnogobrojni zadaci. Na sastanku kandidata KP koji su održali Vjekoslav Duhović, Toni Dean i Stipe Vukov 25. travnja 1941. god. odlučeno je: da se prikupi i sakrije što više pješadijskog naoružanja i municije; da se potope u more sve avionske bombe, a benzin prolije i uništi; da se demoliraju i unište obalske baterije na rtu Marin i Ratu, te izvidna stanica na brdu Klepac; da se uništi i zapali mornarička radio-stanica i sav materijal veze i foto-materijal; da se u žandarmeriji unište svi spiskovi članova KP i rodoljuba, a žandarmerija da preda pištolje i bombe; da se uništi minerska i izvidna stanica sv. Nikole u šibenskom kanalu. Sve te zadatke trebalo je izvršiti odmah sa članovima SKOJ-a, omladinom i stanovništvom.

Na sastanku skojevske organizacije koji je održan istog dana, pored ostalog, odlučeno je da svaki član SKOJ-a i omladinac treba svojoj bližoj i daljnjoj rodbini objasniti potrebu uništavanja ratnog materijala da ne bi pao neprijatelju u ruke. Već sutradan kandidati, skojevci i većina stanovništva započeli su izvršavati zadatke. U roku od tri do četiri dana svi su ti zadaci koje je postavila Partija bili u potpunosti izvršeni, što se može zahvaliti masovnom odazivu stanovništva i njegovim patriotskim osjećajima. Partija je prikupila ratni materijal, a kasnije ga prema direktivama Okružnog komiteta Šibenik dostavljala na teren. U toku smo akcije skupili: 72 puške, 10 sanduka puščane

^{124/1} Vj. Duhović, Sjećanja na događaje 1941. u Zlarinu; u zborniku Šibenik ustaničke 1941. Sjećanja na događaje iz grada i okolice. Šibenik 1971. Povremena izdanja Muzeja grada Šibenika, sv. 3. Željeli smo koristiti u ovoj studiji i brojna sjećanja Zlarinjana, učesnika NOB-e, što postoje kod Mjesne organizacije SUBNOR-a u Zlarinu, ali nam je 14. V. 1980. pismeno saopćeno, da ti tekstovi nisu za javnu upotrebu, da još nisu autorizirani za štampu, pa da se »kao takvi ne mogu koristiti ni u kom obliku«!

municije, 3 sanduka ručnih bomba, 6 pištolja, 3 puškomitraljeza i jedan protu-avionski mitraljez i uz to odjeće i obuće da se kompletira cijela četa«. . . »Kad su Talijani sa dva patrolna broda stigli u Zlarin, njihovu dolasku i dočeku prisustvovalo je desetak osoba — talijanskih podanika. Toga je momenta Zlarin izgledao kao napušteni otok. Čitavo stanovništvo bilo je zatvoreno u kuće. Mjesto dočeka i slavlja, što su ga Talijani vjerovatno očekivali, dočekala ih je mržnja i prezir cijelog naroda. Vojnu opremu i naoružanje Talijani nisu zatekli u Zlarinu. Sve je bilo demolirano i uništeno. Ogorčeni takvim stanjem, odmah su počeli represalijama, premetačinom kuća i prijetnjama. Tražili su one drugove koji su odnijeli oružje i uništili sav ratni materijal. Nekoliko omladinaca, među njima Milu Cikutovića i Srečka Bibericu Talijani su stavljali pred zid da će ih strijeljati i na njih uperili pištolje, ako ne kažu tko je odnio i uništio sav materijal i naoružanje. Ti omladinci, iako su dosta toga znali, okupatoru nisu kazali ni riječi. Takvih je primjera prinude, prijetnje i nasilja od strane Talijana na stanovništvo Zlarina bilo u više navrata^{124/2} . . .

Od mjeseca srpnja 1941. god. počinju se pripremati borbene omladinske grupe za odlazak u partizane. Osnivanjem osnovne organizacije KP u Zlarinu 15. IX. 1941.^{124/3} aktivnost otpora okupatoru u stalnom je porastu, u raznim oblicima. Uz sve ostalo, ubacuju se među talijanske vojnike i leci na talijanskom jeziku.^{124/4} Posebna je briga zlarinskih aktivista bila da pomažu pri održavanju veze između Okružnog komiteta Šibenik i Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju; zatim i veze preko Srime i Prvića, kojom je prebacivano i oružje sa Zlarina za partizanske odrede na kopnu. Aktivnost je tijekom 1941. god. sve intenzivnija. Rastao je, međutim, sve više i teror okupatora. »Okolo 20 rodoaljuba već je bilo u zatvorima i osuđeno«.^{124/5}

Policija okupatorske vlasti koristi se podacima svoje prethodnice u Kraljevini Jugoslaviji, prije svega za progon komunista kao predvodnika otpora porobljenog naroda. Kad su u noći od 26. na 27. VII. 1941. na otoku Prviću brojni zidovi ispisani znakovima srpa i čekića te parolama »Živjela Rusija« i »Majke, pobunile se protiv gladi«, na talijanskom jeziku, komanda karabinjera u Šibeniku traži 13. VIII. 1941. internaciju komunista Prvićana: M. Grubelića, L. Antića, J. Vlahova, N. Livića, Z. Tikulina, Š. Kursara i A. Zanze, a uz njih i Zlarinjanina inž. Ive Branice, o kojemu navodi slijedeće: »poznati eksponent komunističke ćelije u Zagrebu; aktivan i neumoran propagandist, zbog čega višekratno zatvaran od bivše jugoslavenske policije, a sada progonjen od hrvatske policije; sklonio se u rodni kraj, nastavivši svoju aktivnost pod maskom nedužnog ladanja; vatreni iredentist i antitalijan; brat opasnog komunista Gvida Branice o kojemu govori telegram Kvesture br. 0521 od 4. t. mj.; obojica sposobni organizirati akte sabotaže protiv Italije i nove slobodne države Hrvatske«.^{124/6}

^{124/2} Vj. Duhović, n. d. 85—86.

^{124/3} Isto, 88.

^{124/4} Isto.

^{124/5} Isto, 89.

^{124/6} Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu. Spisi talijanskih okupacijskih vlasti (u nastavku skraćeno: IHRPD, STOV). Akt Komande karabinijera u Šibeniku br. 242/1 prot. div. III od 13. VIII. 1941. Potpisan je: kap. Giuseppe Bungaro.

Okupacijske vlasti fašističke Italije odmah su po svom dolasku posvuda dale na znanje da će naše narode staviti izvan zakona. O tome jasno svjedoči također i izvještaj od 2. VI. 1941. G. Sestillija, komandanta XVI. bataljona karabinijera u Šibeniku. Tu se nedvosmisleno ističe glavni cilj okupatora da likvidira domaće stanovništvo, a najpogodnijim sredstvom za to smatra »protjerivanje« tog stanovništva.^{124/7} To naše stanovništvo koje gotovo milenij i po živi na ovom tlu za talijanskog su okupatora »allogeni« tj. inorodni, stranci!^{124/8} Okupator ocjenjuje i šibenski kraj kao »moralno pokvareni ambijent«,^{124/9} te svaku svoju mjeru represije opravdanom!

Okupacijska vlast nadzire sve i sva, ali pred solidarnošću velike većine naroda nemoćna je da pronađe »krivce«. Tako je to bilo npr. i pošto su 19. I. 1942. zidovi kuća u Zlarinu osvanuli ispisani prototalijanskim parolama i znakovima srpa i čekića. Uz ostale osobe okupator tada hapsi i Antu Kaziju Fortunatova, postolara, navodeći o njemu: »zastupa subverzivne ideje i neprijateljske osjećaje prema režimu, te valjano doprinosi, zajedno s drugim najupornijim elementima Zlarina, širenju tendencioznih i defetističkih vijesti«; »od vremena okupacije uvijek je smatran jednim od najopasnijih elemenata u Zlarinu i bio stalno pod nadzorom«; bez opravdana razloga često odlazi u Šibenik »da se poveže s istomišljenicima, a u Zlarinu se druži s elementima maksimalno sumnjivim u političkom pogledu«; nalazi se u zlarinskom zatvoru, a obzirom na opasnosti od ove osobe, treba je udaljiti iz mjesta i konfinirati u nekom logoru.^{124/10} Ovakvi i slični slučajevi se množe, usporedo kako napreduje organizacija narodnog otpora i borba protiv okupatora.

Prva je grupa od pet zlarinskih omladinaca otišla u partizane u proljeće 1942. god.¹²⁵ Bilo je to nakon proslave prvog svibnja paljenjem vatri na Glavici i Borovici, pa racije okupatora i njegove akcije hapšenja većeg broja Zlarinjana. Grupa se prebacila u partizane preko Zablaca i Srime. U Srimi je bila važna baza preko koje se kretalo u sastav bataljona Bude Borjana — sjevernodalmatinski odred.^{125/1}

Slijedio je odlazak još dviju grupa Zlarinjana u partizane svibnja-lipnja mjeseca 1942. god. U cijeloj Dalmaciji tada osjetno jača broj učesnika partizanskih odreda. Okupacijska vlast u sve većem bijesu prijeti i ovako: svi koji su napustili općinu stalnog boravišta zato »da se pridruže partizanima« bit će popisani u posebne liste; »upisani u liste, čim budu uhvaćeni, bit će bez daljega strijeljani«; »familije upisanih bit će smatrane kao taoci, i neće se moći ni iz kakvog razloga udaljiti iz mjesta svoga boravišta«; »ko pokuša da se uda-

^{124/7} Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora. Šibenik 1945. Izd. Zemaljska komisija Hrvatske na utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, str. 5–7.

^{124/8} Isto, 15.

^{124/9} Isto, 18.

^{124/10} IHRPD, STOV. Akt Komande karabinijera u Šibeniku br. 292/1 od 29. III. 1942. Kazija je transportiran u Italiju, te interniran u tamošnjim logorima Istonio (Chieti), Tollo, Corropoli, Ripoli.

¹²⁵ T. Dean-Bile, n. d. 40.

^{125/1} O značenju punkta Srime za NOE-u u šibenskom kraju vidi: Šibenik u staničke 1941. Šibenik 1971, 89 i slijed. posebno 115–123. Uz to: Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora... 42, 61.

lji, bit će strijeljan po nalogu organa javne bezbjednosti ili ureda kr. karabinjera«; »u svakom slučaju strijeljat će se uvijek, po nalogu naprijed spomenutih vlasti, oni koji daju potporu, pomoć ili na bilo koji način pomažu rad partizana«^{125/2}... Pred sud ili u internaciju tjera okupator i ljude bez i najmanjeg dokaza neke »krivnje«, jer, cilj je: »očistiti« zemlju od domaćeg stanovništva.

Prema citiranoj Bastianinijevoj naredbi talijanske su okupacijske vlasti izradile i za Zlarin »Spisak stanovnika općine Zlarin koji su prešli pobunjenicima«, i javno su oglasile 7. VI. 1942. taj »Spisak«.^{125/3} U njemu je popisano ovih šest Zlarinjana: Jere Vukov pok. Tome, Stipe Vukov pok. Tome, Tome Vukov Fortunatov, Gašpar Kaloper pok. Mate, Kaloper Ljubo Matin i Jere Jurčan Antin. Uz njih su dva Krapnjana i tridesetidva Prvičana.^{125/4}

»Spisak« ponavlja sve važnije gorecitirane Bastianinijeve odredbe, pa dakako i onu o konfiskaciji imovine partizana. Odmah se pristupilo toj konfiskaciji. Provela se tako pljačka imovine u razdoblju od 10. do 15. VI. 1942, u ovim zlarinskim kućama: Duhović Ivanice ud. Stipe, Beban Cirijaka pok. Mate, Diomartić Jerke žene Srećka, Juranović Milice žene Mate, Adum Jerke žene Šime, Truta Ive pok. Ive, Marković Ivke ud. Mate, Matije Ljuba žene Ive, Truta Antule žene Srećka, Lučev Ane žene Andrije, Aleksa Zore žene Tome, Branica Antule ud. Srećka, Mičin Marije ud. Marka, Jurčan Jenije žene Ante, Jerkov Jakova pok. Mije, Juranović Gabrijele pok. Ljuba, Petrov Jerke žene Ive, Branica Tereze ud. Mate, Kaloper Jerke žene Mate, Vukov Jerke ud. Tome, Strellov Šime pok. Šime, Gregov Antule žene Ante, Truta Anice Nikoline, Dean Pave pok. Tome, Acalin Milice ud. Bože. Karabinijeri su pljačkali i odnosili prije svega: čistu vunu, pa madrace i jastuke od vune, pamuk; zatim brojnu odjeću, posebno rublje; plahte i uopće posteljinu; brojno razno pokućstvo; kuhinjsko posuđe, bačve, razni alat i sl.; nadalje, osobito su plijenili ulje, vino, mnogo razne hrane, stoku i sl. Sačinjeni su i zapisnici o oduzetoj imovini, ali je u njima naveden tek neznatni dio opljačkane imovine. Izvršioći su ove otimačine: Giuseppe Gori, Talijan, brigadir i komandir karabinijske stanice u Zlarinu; Aldo Murggia, Talijan, općinski tajnik u Zlarinu, navodno iz Torina; Vittorio De Zmaevich, Talijan, sekretar fašista u Zlarinu; Giusto Marin, Talijan (optant), Zlarinjanin, komesar Općine Zlarin; Fortunato Antić Fortunatov, Talijan (optant), Zlarinjanin, općinski činovnik u Zlarinu; grupa nepoznatih talijanskih karabinijera na službi u karabinijskoj stanici u Zlarinu.^{125/5}

U smislu Bastianinijeve naredbe članovi obitelji zlarinskih partizana nisu samo proglašeni taocima nego je izvršeno i njihovo hapšenje i interniranje u

^{125/2} Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora... 8–10. Naredba guvernera Dalmacije G. Bastianinija od 7. VI. 1942. Srodna je i naredba zadarskog prefekta generala G. Barbere od 2. XI. 1942. (Isto, 18–19).

^{125/3} Vidi priloženu reprodukciju. Objavljen je po oslobođenju zemlje prvi put u »Pisma s otoka«, 6, 1977, 32.

^{125/4} Tekst je nejasan pa su neka prezimena Prvičana nečitka.

^{125/5} Arhiv Hrvatske u Zagrebu. Spisi Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u nastavku skraćeno: AH, ZKZ), kut. 106, br. 5122/1945. O F. Antiću kaže spis Prefekture u Zadru od 29. I. 1943., da je osobito pomagao talijanske vlasti informacijama, »pružajući često dragocjene podatke koji su poslužili identificiranju brojnih komunističkih elemenata u Zlarinu« (v. AH, ZKZ, kut. 570. br. 43227).

BERNARD STULLI

logorima.^{125/6} Talijanski su karabinijeri to proveli pretežno noću 22. VII. 1942. Pohašeni su: Jerkov Srečka kći Jakova (28 god.), Jerkov Jakov pok. Mije (68 god.), Jerkov Ane kći Jakova (24 god.), Jerkov Jerko Jakovljević (26 god.), Juranović Antica ud. Ljube (62 god.), Juranović Frane pok. Ljube (39 god.), Juranović Gabrijel pok. Ljube (36 god.), Strelor Šime pok. Šime (59 god.), Strelor Marija žena Šime (53 god.), Strelor Gojko Šimin (11 god.), Truta Ana žena Nikole (60 god.), Truta Mauricija Nikolina (26 god.), Truta Anica Nikolina (24 god.), Truta Nikola Nikolin (14 god.), Truta Ive pok. Ive (58 god.), Truta Pole žena Ive (53 god.), Truta Vinka Ivina (21 god.), Truta Nikola Ivan (18 god.), Truta Srečko Ivin (13 god.), Vukov Ivanica žena Srečka (49 god.), Vukov Ljubica Srečkova (25 god.), Vukov Zvonimir Srečkov (20 god.), Orlov Marija ud. Mate (70 god.), Orlov Marija žena Miroslava (23 god.), Orlov Antula kći Miroslava (5 god.), Orlov Miroslav sin Miroslava (4 god.), Kaloper Jerka žena Mate (52 god.), Kaloper Tomislav Matin (17 god.), Kaloper Radoslav Matin (15 god.), Duhović Ivanica ud. Stipe (57 god.), Duhović Antula žena Vjekoslava (21 god.), Duhović Stipe Vjekoslavov (5 god.), Duhović Vjekoslav sin Vjekoslava (2 god.), Gregor Antula žena Ante (40 god.), Gregor Ljubica Antina (19 god.), Gregor Ema Antina (17 god.), Gregor Srečko Antin (13 god.), Beban Cirić pok. Mate (61 god.), Beban Josipa žena Cirić (58 god.), Beban Smiljka kći Cirić (15 god.), Beban Darinka kći Cirić (24 god.), Beban Tihomir sin Cirić (18 god.), Branica Srečko pok. Mate (71 god.), Branica Antula ud. Srečka (55 god.), Branica Antula žena Srečka (48 god.), Branica Ante Srečkov (15 god.), Acalin Milica ud. Bože (54 god.), Alfier Slavka žena Rube (27 god.), Alfier Marija kći Rube (4 god.), Branica Tereza ud. Mate (60 god.), Diomartić Jerka žena Srečka (60 god.), Diomartić Srečko Srečkov (16 god.), Jurčan Jenija žena Ante (55 god.), Marković Ivka ud. Mate (62 god.), Kordić Marija ud. Stipe (58 god.), Lučev Ana žena Andrije (50 god.), Mičin Marija ud. Marka (52 god.), Mičin Ante pok. Marka (18 god.), Pavić Ivanica žena Stipe (39 god.), Vukov-Trbuškov Jerka ud. Tome (50 god.), Aleksa Zora žena Tome (53 god.), Kranjac Dobrila Srečkova (15 god.), Truta Antula ud. Srečka (57 god.), Antić Jerka žena Stipe (53 god.).

Sveukupno 64 osobe.^{125/7} Uhapšeni su jedan dan i noć proveli u dvorištu karabinijerske stanice u Zlarinu, a zatim su otpremljeni u talijanski koncentracijski logor na otoku Molatu. Dio interniranih ostao je u tom logoru, a dio je otpremljen u Italiju u logore: Fraschetti u provinciji Frosinone i Loreto kod Ancone. Teške su bile patnje i stradanja interniranih logoraša. Logor na otoku Molatu bio je najpoznatije mučilište interniranog našeg naroda na području sjeverne Dalmacije. U njemu se znalo nalaziti i do 3.500 logoraša, a prošlo je kroza nj najmanje desetak tisuća naših ljudi.^{125/8} Logoraše su talijanske

^{125/6} AH, ZKZ, kut. 199, br. 4813/1945.

^{125/7} U logoru na Molatu rođena je Orlov Srečka kći Miroslava, pa je ukupan broj interniranih 65. To je dijete kasnije umrlo u talijanskom logoru Fraschetti. U istom logoru u Italiji je umro i starac Branica Srečko pok. Mate.

^{125/8} T. Erak, Kronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Sibeniku i njegovu kraju 1941—1943. »Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije«, 2, Split 1972, 274. O logoru na Molatu vidi i: Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora... 15, 19, 22—26, 66.

vlasti krajnje nečovječno tretirale, zlostavljale slično kao i u logoru na Zlarinu, o kojemu će kasnije biti riječi.

Okupatorove mjere progona, i uopće sve njegove mjere represije, nisu mogle oslabiti otpor naroda i njegovu borbu za slobodu. Okupacijska vlast pokušava da zaplaši i velikim sudskim procesima pred specijalnim sudovima za progon domaćeg stanovništva. Tako podiže 3. XII. 1942. optužnicu i protiv trideset osoba, od kojih su dvadesetdevet Zlarinjani i Zlarinjanke, a proglašava ih »krivima«:

- zbog stvaranja i vođenja »subverzivne organizacije« s ciljem, da se silom razori političko, gospodarsko i društveno uređenje u državi, a u dosluhu s grupom »pobunjenika«;
- zbog propagandne djelatnosti u gornjem smislu, uz zahtjeve pučanstvu Zlarina da daje u takve svrhe oružje i hranu »pobunjenicima«;
- zbog aktivnosti protivne »nacionalnim interesima« putem davanja hrane »pobunjenicima«;
- zbog nedozvoljenog držanja oružja i municije;
- zbog učešća u »pobunjeničkim oružanim odredima«.^{125/9}

Suđenje je održano 15. i 16. XII. 1942. pred »Specijalnim sudom za Dalmaciju« u Šibeniku. Od dvadesetdevet Zlarinjana i Zlarinki četvero je riješeno »krivnje« a sedmero oslobođeno zbog nedostatka dokaza. Preostalima je presuđeno: Ljuba Faust 20 godina zatvora, Marković Ive Antin devet godina, Juranović Drago Matin osam godina zatvora; po pet godina dobili su: Kranjac Tome Tomin, Viculin Mate Jerin, Makale Tome Antin, Lukin Matov Viktor Matin, Strika Ive Vickov. Na po tri godine zatvora osuđeni su: Kandijaš Ive Ivin, Vukov Vesna Antina, Rossini Milena Franina, Beban Tomazina Tomina, Gregov Ante pok. Ante, Kazija Jere pok. Jere i Putorica Milica Matina. Na dvije godine zatvora osuđeni su: Kukura Svetozar Nikolin i Dean Dušan Danijelov. Ljuba Ema pok. Ive osuđena je uvjetno na šest godina zatvora. Tri-deseti okrivljeni bio je Dubrovčanin Nikola Job, nastanjen u Šibeniku, osuđen na 10 godina zatvora. Pojedinci su dobili k tome, dakako, još i razne dodatne kazne.^{125/10}

Da bi cjelina opisanih mjerâ i postupaka okupatora što efikasnije djelovala, kao **sistem**, provođen na principima naprijed citirane naredbe guvernera Dalmacije Bastianinija, odredila je 9. X. 1942. Viša vojna komanda za Sloveniju i Dalmaciju: da »oficiri pridodati Specijalnom sudu za Dalmaciju potpadaju pod ekscelenciju guvernera za Dalmaciju sve do kraja njihove specijalne službe«.^{125/11}

S grupnim hapšenjima nastavilo se i u 1943. god. Dana 15. IV. 1943. karabinijeri su u Zlarinu pohapsili desetoricu. Bili su to: Dean Vice Matin, Manoš

^{125/9} Muzej grada Šibenika. Spisi Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šibeniku. Optužnica od 3. XII. 1942. br. 397/42. Istražni sudac je bio kap. Francesco S. Bosdari.

^{125/10} IHRPD, STOV. Dopis Komesarijata Šibenik br. 16389 od 17. XII. 1942. upućen Kvesturi u Zadru.

^{125/11} Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora... 74.

Jakov pok. Marinka, Vukov-Colić Šime, Viculin Ante Stipin, Biberica Miljenko Tomin, Branica Tome pok. Ante, Petrin Ive pok. Mate, Antonja Ive Jerkov, Marin Jerko Antin i Branica Ive Ivin. Odvedeni su u Šibenik, u karabinijersku stanicu u školi Dolac, zatim otpremljeni u logor na Zlarinu. Šestorica su ostala u tom logoru, dok su oba Branice, Dean i Manoš poslije 16 dana ponovno odvedeni u Šibenik, gdje su proveli 28 dana u zatvorima Okružnog suda, pa zatim deportirani u logor na otoku Molatu. Od šestorice koja su bila ostala u zlarinskom logoru četvero ih je upućeno u Italiju, u logor kod Padove.^{125/12}

Proljeće 1943. god. u znaku je teških odmazdi talijanskih vlasti na šibenskom području. U vremenu od 23. IV. do 15. VI. 1943. izvršena su brojna strijeljanja rodoljuba, i to kao »odmazde« (»misure di ritorsione«) u Konjevratima (u tri navrata: 23. IV., 7. V. i 15. VI), Lozovcu, Gatarama (Bilice), Primoštenu i Mandalini. U roku od dva i po mjeseca samo u nekoliko sela oko Šibenika strijeljano je 69 ljudi, a bez ikakve njihove osobne krivnje.^{125/13}

Usprkos svim i najtežim mjerama okupatora narodnooslobodilačka borba nezadrživo je jačala. Partizanski su odredi sve brojniji. Uz pojedine odlaske značajna je grupa od petnaest omladinaca, koja je u srpnju 1943. god. sa Zlarina otišla, opet preko Srime, u partizanske odrede. U rujnu 1943. god., nakon kapitulacije Italije, otišlo je iz Zlarina u partizanske jedinice 118 boraca, a među njima 85 skojevaca i omladinaca; bilo je među njima dvadeset žena. Bio je to **masovni odlazak** u oružanu narodnooslobodilačku borbu.

Nikakva nova njemačka okupacija Zlarina, koja je smijenila talijansku, nije mogla spriječiti sve intenzivniji, smišljeniji otpor i borbu naroda za svoje oslobođenje.

Kao i drugdje u našoj zemlji, oružanu je borbu pratila živa aktivnost u pozadini, i na neoslobođenom teritoriju. Istaknuta je pri tome bila uloga narodnooslobodilačkih odbora, kao organa **nove narodne vlasti**. Na Zlarinu je takav odbor također formiran već »do lipnja mjeseca 1942. godine«.¹²⁶

Godina 1943. je značajna i po obnavljanju i potpunijem organiziranju borbe na terenu. Treba istaći obnavljanje partijske i skojevske organizacije na Zlarinu, a k tome formiranje općinskog komiteta KPJ i općinskog komiteta SKOJ-a, a kasnije i odbora AFŽ-a i USAOH-a, preko kojih je iz Zlarina potican i organiziran politički rad i borba na čitavom području općine Zlarin. Uz sav politički rad i akcije nije izostala ni briga oko obrade zemljišta obiteljima partizana te staranje o zaštiti žena i djece, kojih je preko dvadeset upućeno u jugoslavenski zbijeg u El Shattu u Egiptu, dok je desetak teških bolesnika otpremljeno 1944. god. u bolnice južne Italije.

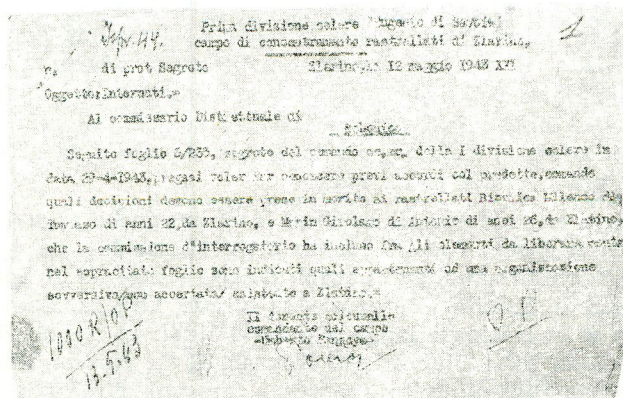
Kako su rasli neuspjesi okupatora, tako je rastao bijes njegova terora nad stanovništvom. Pri tome se, uz ostalo, kako je već rečeno, služio i svojim zlo-

^{125/12} AH, ZKZ, kut. 205, br. 4041/1945.

^{125/13} Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora... 57—59.

¹²⁶ D. Zivković, Postanak narodne vlasti na okupiranom teritoriju Dalmacije u prvoj godini NOR-a (1941—1942). »Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije«, 2, Split 1972, 201.

glasnim koncentracionim logorima. Uz one u Italiji, kamo su otpremani mnogi uhapšenici iz jugoslavenskih zemalja, formirao je talijanski okupator i logore na terenu Dalmacije.¹²⁷

Puk. U. Pansoya, komandant logora na Zlarinu, o sudbini M. Biberice i J. Marina, logoraša Zlarinjana, osumnjičenih za pripadnost »subverzivnoj organizaciji« u Zlarinu.

U ožujku 1943. god. osnovao je okupator koncentracioni logor i na otoku Zlarinu.¹²⁸ Čuvala ga je posada od 120 vojnika i oko 20 karabinijera, a službeno se nazivao: »Campo concentramento rastrellati di Zlarino«. Trebao je služiti kao jedan od instrumenata za monstruoznu zamisao da se genocidom uništi naše stanovništvo na području što ga omeđuje trokut Šibenik—Drniš—Trogir.^{128/1} Prvotno se mislilo smjestiti logor na zlarinskom predjelu Oštrica, ali je Giusto Marin, okupatorov općinski komesar u Zlarinu bio protiv toga navodeći: sekretarijat fašističke organizacije u Zlarinu odredio je prostor na Oštrici za »ljetnu koloniju« fašističke omladinske organizacije G. I. L. (»Gioventù Italiana del Littorio«), za oko 200 dječaka; uspostavljanje jednog koncentracionog logora »na tako zgodnom i prikladnom mjestu« značilo bi uz ostalo »nagraditi elemente protivne režimu, a zanemariti zdravlje djece od koje će sigurno po-

¹²⁷ Vidi bilješku 125/8.

¹²⁸ Obimna dokumentacija o ovom logoru nalazi se u arhivskom fondu Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pohranjenom u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Sastoji se od elaborata: »Koncentracioni logor na Zlarinu«, što ga je 15. II. 1947. izradio B. Dulibić, rukovodilac Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šibeniku (br. 1147/47 Zemaljske komisije). Uz to su priloženi brojni originalni spisi talijanskih okupacijskih vlasti. U literaturi je do sada ovaj logor obrađivao: T. Erak, **Koncentracioni logor na otoku Zlarinu**. »Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije«, 1, Split 1970.

^{128/1} AH, ZKZ, Dopis komande XVI. bataljona karabinijera Dalmacije, grupe Šibenik, br. 82/3 prot. seg. od 23. III. 1943, potpisan komandant-pukovnik G. Sestili: traži da logor odmah proradi; za komandanta logora se određuje poručnik Gino di Rosa, a za logoraše se kaže: »Detti rastrellati dovranno essere interrogati, selezionati e quindi avviati al Comando Intendenza F.F.AA. »Slovenia-Dalmazia« che provvederà alla loro definitiva sistemazione».

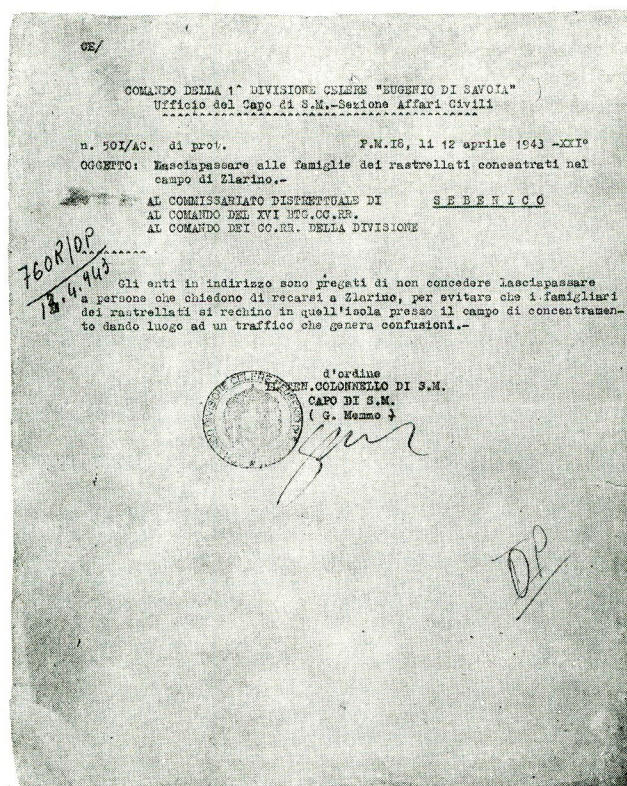
stati dobri Talijani.«.^{128/2} Zato je logor uspostavljen na rtu Marin, na krševitu, golom terenu, bez vode i bez ikakve iole podesne nastambe. Logor je aktiviran 23. III. 1943. i služio je kao mučilište do evakuacije 15. VI. 1943. Na prostoru od 6.400 m² u šatore je bačeno do 2.000 interniraca, muškaraca, među kojima je bilo i staraca od preko šezdeset godina a i nedorasle djece; 99⁰/₁₀₀ težaka, najvećim dijelom iz Dalmatinske zagore, a nešto i iz obalnog područja, pa među njima i Zlarinjana. U posebno ograđenom prostoru držani su internirci predviđeni za strijeljanje. Teško je i opisati sva zlostavljanja i mučenja kojima je okupator u svom bijesu podvrgavao internirane, od mučenja glađu i žeđom do raznih oblika teškog tjelesnog zlostavljanja. Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora utvrdila je uz ostalo:

... »Gros interniraca sačinjavali su ljudi iz Dalmatinske zagore. Oni su u masama dovođeni u logor; osobito nakon »rastrellamenta« od 5. do 8. travnja 1943. što su ga izvršili simultano odredi divizije »Eugenio di Savoia« sa strane Šibenika, a odredi divizije »Bergamo« sa strane Trogira. Sam taj »rastrellamento« doveo je u zlarinski logor oko 2.000 ljudi. Iz općine Drniš bila su u logoru obuhvaćena sela: Ljubostinje, Koprno, Cera, Nevest, Radenić, Mirlović Zagora; iz općine Šibenik sela: Jadrtovac (mnogo), Grebaštica (vrlo mnogo), Boraja (vrlo mnogo), Mravnica (vrlo mnogo), Vrsno (vrlo mnogo), Podine (vrlo mnogo), zaselci Primoštena, osim samog mjesta (mnogo), zaselci Rogoznice, osim samog mjesta (mnogo), Konjevrate, Danilo Kraljice, Danilo Biranj, Dubrava, Krapanj; iz općine Trogir sela: Seget (mnogo), Marina (mnogo), Vinišće (mnogo), Suhi Dolac (vrlo mnogo), Sratok (mnogo), Blizna, Bristivica, Ljubitovica, Lepenica, Prapatnica, Drvenik Veliki, Labin. Manji broj interniraca bio je sa Srime, Donjeg Polja, Bilica, Zlarina, te samog grada Šibenika (po nekoliko).

Kako je već navedeno logor je bio talijanska vojnička ustanova. Komandu nad njim imala je komanda divizije dislocirane u Šibeniku. Do početka lipnja 1943. to je bila komanda divizije »Eugenio di Savoia«, a otada komanda divizije »Bergamo«, zapravo jedne njezine brigade u Šibeniku« ... »Kad su stotine i haljade interniraca dovođene motornim brodom »Mučenica« u zlarinski logor, nisu našle nikakve nastambe. Naređeno im je da na golom i krševitom tlu razapnu vojničke šatore, pa jedan za 18—20 ljudi, dok bi mogao primiti najviše osam. Internircima nije dan ni najmanji kvantum kakve slame, niti ikakav pokrivač. Gola i vlažna zemlja i oštro kamenje bili su im ležaj, a tvrdi kamen uzglavlje. Prva dva dana internirci nisu primili ni komadića kruha i ni kapi vode, a oduzet im je kod dolaska u logor sav novac koji su imali, te svi predmeti koji su se kod njih našli. Sad započinje njihovo stradanje, koje je u samih par dana učinilo da hiljade interniraca nisu više ličile na normalne ljude. Internirci su čitavo vrijeme svoga bivovanja u logoru moreni glađu i žeđu. Dnevno im je davano po 11 dkg lošeg kruha, izjutra po jedan decilitar i četvrt kavinog slabog surogata, najčešće kuhanog na morskoj vodi, u podne

^{128/2} AH, ZKZ. Comune di Zlarino, 595/42 od 30. III. 1942. upućen Prefekturi u Zadar. Zlarinjanin G. Marin obavljao je tada dužnost fašističkog općinskog komesara u Zlarinu. Dopisom traži da se logor ne uspostavlja na Zlarinu, ili bar ne u predjelu Oštrica.

oko pola litre tople vode sa zeljem, bez začina. Premda je za potrebe logora bilo par bačava sa pitkom vodom, ova se internircima dijelila svaka tri do četiri dana po četvrt litre na glavu. Internirci su od žeđe teško stradavali. Pili bi i more, da im je pristup do njega bio dozvoljen. Novcem koji su kasnije dobivali od kuće potkupljivali bi čuvare karabinijere da im donesu malo vode.

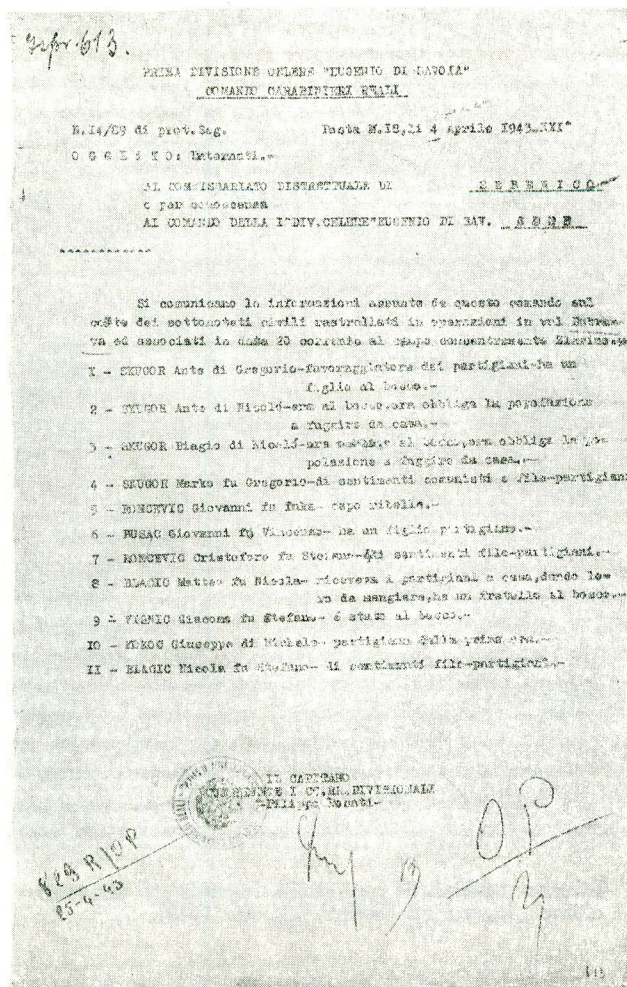

Zabrana rodbini da posjećuje logoraše u koncentracionom logoru na Zlarinu (12. IV. 1943).

Porcija vode stajala je 30 lira. A često bi karabinijer donio morsku vodu. Sistematski se od strane zločinaca nastojalo da internirani narod žeđu izbezume i unište«. ... »Zločinci su sadistički uživali u patnjama interniraca, cinički se smijali njihovu jauku. Sam Pansoya (komandant logora, op. B. S.) uživao je bacati komadiće kruha ili cigarete među internirce te se smijati kod gužve oko toga, kad bi karabinijeri batinama rastjerivali nevoljnike« ... »Posebno težak bio je položaj interniraca u »logoru izoliranih«. U početku ih je bilo 6, pa se broj njihov popeo na 18. Od tih su sedmorica odvedena iz logora, da bi

BERNARD STULLI

bili strijeljani kao taoci po narednju zadarskog prefekta«. ... »Zlarinski internirci odvođeni su na prisilni rad u logore kod Arezza (Renici), Padove (Chiesanuova) i Udina (Visco)«. ... »15. lipnja 1943. došla su u Zlarin četiri motorna

Primjer upućivanja uhapšenih u koncentracioni logor na Zlarinu.

jedrenjaka sa parobrodom »Triglav« da odvedu, preko Rijeke, posljednje stanovnike logora Zlarin u koncentracione logore Italije. Bilo ih je oko 1.200. Premda se u mjestu našla i rodbina nekih interniraca, nije joj dozvoljeno da

govori sa svojima. Oko podne toga dana jedrenjaci i parobrod su krenuli iz zlarinske luke. 19. lipnja 1943. ostavili su logor na rtu Marin i zadnji kontingenti vojske koja je čuvala logor«. ¹²⁹

Okupatorska je vlast 20. lipnja 1943. izdala proglas Zlarinjanima: »Upozoruje se pučanstvo da je strogo zabranjen ulaz u bivšem logoru na P. Marin, kao i u neposrednoj blizini istoga pod prijetnjom strogih kazna prekršiteljima«. ^{129/1} 23. VI. 1943. ista je vlast izvijestila Prefekturu u Zadru da je 19. VI. 1943. logor prestao postojati, a područje logora da je ostalo bez vojne ili druge straže, što da je dalo povoda »komentarima naroda nepovoljnima za nas«, tj. počelo se govoriti da nedostatak straže predstavlja »znak da će Dalmacija uskoro biti napuštena od Italije«. ^{129/2}

Uz masovni priliv boraca u narodnooslobodilačku vojsku po kapitulaciji Italije u mjesecu rujnu 1943. god. tada su stavljeni na raspolaganje partizanskoj ratnoj mornarici i zlarinski motorni brodovi: »Nikola«, »Sv. Ante«, »Lovac«, »Jastog« i »Nirvana«, s ukupno 1.888 NRT i 155 KS. Motorni jedrenjak »Nirvana« postao je 14. XI. 1944. »prvi školski brod za praktičnu obuku« u narodnooslobodilačkom ratu stvorene Jugoslavenske ratne mornarice, pošto je prethodno popravljen u brodogradilištu na Visu, a služio je toj svrsi sve do demobilizacije trgovačkih brodova 1945. godine. ¹³⁰

11. IX. 1943. snage II bataljona grupe S. D. narodnooslobodilačke vojske razoružale su talijanski garnizon na otoku Zlarinu zarobivši i stanovitu količinu oružja. Od tada je otok bio oslobođeni teritorij sve do 23/24. X. 1943. kada su neprijateljske snage opet privremeno zaposjele Zlarin kao i Kaprije, Prvić i Žirje. ¹³¹

Njemački je okupator zamijenio talijanskog okupatora i na Zlarinu. Svojom poznatom beskrupuloznošću iskaljivala je nacistička soldateska svoj bijes povodom i najmanjeg otpora stanovništva. Naročito su često primjenjivane mjere masovne odmazde. Tako su npr. rano ujutro 25. II. 1944. doplovile iz Šibenika dvije njemačke topnjače pune njemačke vojske koja je odmah zauzela pozicije i potpuno blokirala Zlarin. Stežući obruč tjerali su sve muškarce. Zlarinjane i Šibenčane koji su se tu zatekli. Sve muškarce od 16 do 60 godina života grupirali su na obali, te su ih zlarinskim brodicama prebacili u Šibenik. Bilo je tu 75 Zlarinjana. Uz brojne druge Prvićane, Vodićane, Krapnjane i dr. natjerani su na prisilni rad u Šibeniku i okolici (v. AH, ZKZ, kut. 477, br. 8279, sa spiskom pohapšenih).

Drugi je primjer iseljavanje čitavog stanovništva predjela Oštrica na Zlarinu. To je iseljavanje naredio 16. IV. 1944. komandant njemačke baterije na

¹²⁹ Citati iz elaborata B. Dulibića, navedenog u bilješci 128.

^{129/1} AH, ZKZ, br. 1738/43 od 20. VI. 1943.

^{129/2} Isto, br. 1758/43 od 23. VI. 1943.

¹³⁰ D. Miljanić, *Vojno pomorsko školstvo*. »Pomorski zbornik«, povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942—1962, I, Zagreb 1962, 765.

¹³¹ »Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda«, V, knj. 19, Beograd 1957, 354; isto, knj. 20, 571, 793; M. Kreso, *Uspostavljanje njemačke okupacijske uprave u Dalmaciji 1943. god.* »Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 3, Split 1975, 654.

BERNARD STULLI

Zlarinu, jer da će se na tom predjelu urediti njemačke utvrde. Bez krova nad glavom našlo se tako 45 osoba, a niti polja se nisu mogla obrađivati jer je čitav predio Oštrica postao minsko polje. Mnoge su kuće bile opljačkane i oštećene. Potrajalo je takvo stanje sve do 2. XI 1944. kada je njemački okupator definitivno napustio i Zlarin istjeran iz Dalmacije po snagama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (v. AH, ZKZ, kut. 474, br. 8264, uz spisak oštećenih)

Sve uspješnijim akcijama narodnooslobodilačke vojske nije se ni njemački okupator, sa svim svojim kvislinzima, mogao dugo opirati. U god. 1944. slijedili su njegovi konačni porazi i u Dalmaciji. Dana 2. XI. 1944. prodrila je 26. divizija NOVJ u Šibenik. **I Zlarin je ubrzo bio oslobođen.**

Činjenica da je ovaj mali otok dao 243 aktivna borca u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije dovoljno govori o udjelu Zlarina i o njegovu značenju u toj borbi. Ratovali su ti borci u sastavu mnogobrojnih jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda po svim važnijim ratištima NOB-e diljem Jugoslavije. Pedeset i četiri ih je palo na bojištima. Drugih dvadeset i jedan stradalo je životom od terora okupatora. Kroz razne zatvore, logore i internacije u Italiji i Njemačkoj prošlo je, koliko je do sada poznato, oko 150 Zlarinjana i Zlarinki.^{131a} U tijeku NOB-e borbom u jedinicama NOVJ i POJ pedeset i jedan Zlarinjanin stekao je čin oficira-starješine. Zlarinjanin A. Kranjac postao je general JNA, a Lj. Truta admiral JRM i narodni heroj Jugoslavije. Sedam Zlarinjana nosioci su partizanske spomenice 1941, i to: Aleksa Nikola, Branica Gvido, Duhović Vjekoslav Zeta, Kaloper Gašpar Mate, Kranjac Ante, Ljuba Faust i Truta Ljubo.

Kroz narodnooslobodilačku borbu i zlarinski je težak, ribar i pomorac jasno izrekao pripadnost svoju i svoga otoka, a pobjedom nad okupatorima, domaćim kvislinzima i nekadašnjom vladajućom gospodom ostvario je mogućnosti za svoju nacionalnu i socijalnu emancipaciju za početak **svoje** povijesti.

Poljoprivredna proizvodnja

Maslina i loza bile su oduvijek, do novijeg vremena, glavna osnova ne samo poljoprivredne proizvodnje već sveukupnog življenja na Zlarinu, jednako kao i na ostalom znatnom dijelu šibenskog područja. Razumljivo je stoga što su obje kulture našle toliko mjesta i u šibenskoj statutarnoj kodifikaciji iz 14. st. Često su uzgajane zajedno, na istim parcelama. Nije to bio »nered« u gospodarenju, kako se pričinjalo nekim putnicima,¹³² nego određeni sistem korištenja zemlje. U starijem razdoblju to je bilo pravilo i zakonska obaveza. Propis spomenutog statuta određivao je: u svakom se vinogradu moraju uzgajati

^{131a} A. Kranjac, Referat sa svečane sjednice društveno-političkih organizacija Zlarina. »Pisma s otoka«, 2, 1973, 1/2.

¹³² Tako npr. anonimni izvjestilac iz 1775/76. god. Vidi: G. Novak, Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII st. »Starine« JAZU, 51, Zagreb 1962, 78.

i stabla maslinâ, i to tako da razmak između stabala bude 4 »paša«. ¹³³ Bilo je to poznato pravilo u mnogim dalmatinskim komunama. ¹³⁴

O vrlo dobrim i vrijednim zlarinskim maslinicima ima dosta povijesnih svjedočanstava. Na žalost, sve do u 19. st. nema bližih podataka o opsegu proizvodnje i tržišnim viškovima ulja. Svakako, to je bila značajna stavka trgovačkog prometa. Zbog opće važnosti ulja mletačka je država, međutim, svu dalmatinsku trgovinu njime strogo regulirala, osiguravši najveću korist od te trgovine svojoj državnoj blagajni i trgovcima mletačke metropole. Ulje se moralo dovoziti u Veneciju, gdje je praktički bilo otkupljeno po niskoj cijeni, da bi se zatim vrlo skupo prodavalo potrošačima. Teško oštećeni proizvođač pribjegavao je kontrabandu ulja nastojeći ga prodati izvan mletačkog područja. Kako je slabila mletačka vlast, tako je rasla ova ilegalna trgovina. U 18. st. ona tako rekavši cvate, pogotovu s tržištem u Trstu. ¹³⁵

Upravo je nepregledno mnoštvo propisa što ih je mletačka vlast donosila od 15. do 18. st. u nastojanjima da osigura dopremu ulja u Veneciju i što potpunije plaćanje određenih daća na ulje. Spomenut ćemo tek nekoliko primjera.

Dana 19. I. 1553. po naredbi Senata ponavlja se odredba zapovjednicima državnih brodova u Jadranu, posebno fustâ, da upute u Veneciju svaki brod, mletački ili strani, zatečen na Jadranu da prevozi ulje. ¹³⁶ Godine 1604, po tko zna koji put, konstatira se kako mala količina ulja pristiže u Veneciju, jer se velike količine odvoze drugdje, pa se propisuje: rektori na terenu moraju svake godine u dato vrijeme popisati proizvedeno ulje u svojoj upravnoj jedinici; zatim, utvrdit će se potrebe domaće potrošnje, a ostatak sav ima se dovesti u Veneciju. ¹³⁷ Zaključci Senata od 29. XI. 1623. polaze od velike potrošnje ulja u Veneciji, kako za prehranu, tako i za rad raznih obrta, pa naređuju da se posveti veća briga uzgajanju maslina: svi posjednici zemalja na kojima rastu masline moraju kroz dvije godine dovesti te maslinike »u savršeno stanje« tako da budu »plodni«; na terenima gdje još nema maslina, a mogle bi uspijevati, mora se kroz dvije godine zasaditi po osam stabala na površini od jednog »venecijanskog stara«; zabranjena je sječa maslina, pa i sa strane posada galija; u inozemstvo se ne smije izvoziti ulje, »ni velika ni mala količina«, pod bilo kojim izgovorom, pod prijetnjom gubitka ulja i prijevoznog sredstva; suzbijanje kontrabanda velika je obaveza zapovjednika na moru, te »soprakomita« na velikim i lakim galijama. ¹³⁸ Slijedi veliki niz odredbi o detaljima postupka pri prijevozu i trgovini uljem, ne bi li se obuzdalo kon-

¹³³ *Volumen statutorum legum et reformationum civitatis Sibenici cum tabula rubricarum. Venetiis 1608, lib. V, cap. 87.*

¹³⁴ Vidi npr. za splitsku komunu: G. Novak, *Povijest Splita, I, Split 1957, 418—419.*

¹³⁵ Isto kao u bilj. 132, 84.

¹³⁶ *Parti prese nell'Eccellentissimo Consiglio di Pregadi 1553. 19 genaro et altri tempi, in materia di ogli. Stampate per A. Pinelli stampator ducale. HAZD. Stampe, sv. 1, br. 10.*

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Isto.

traband, uz često ponavljanje istih odredbi, koje se očito sve manje poštuju.¹³⁹ Godine 1772. donesen je čitav mali zakonik o ulju s ovim važnijim odredbama:

Evidentiranje proizvedenih količina ulja na terenu ima se izvršiti u propisano vrijeme, popise dostaviti generalnom providuru u Zadru, a ovaj će ih dostaviti »providurima varhu ulja« u Veneciji.

Svi »gospodari od kamenizza aliti konoba u gradovih, selih i varosih duxni bitite dati porucanstvo u istih kancelariah, da hochie prikazati virno popisanie od prodaja, koja bi se u svemu ali u kom dilu ucinila«.

Pobirač desetine ima pravo uvida u skladišta i konobe, »za mochi podloxiti kontrabandu ono suvise koje bi se naslo«.

Tko hoće da proda ulje, »ostaje gnima duxnost prikazati pervo nego sversci se prodaja desetignaku iliti dacijaru od mista«, pa da desetinjak zapiše i količinu ulja, kao i ime kupca i mjesto kamo se ulje odvozi.

»Svi brodovi koi hotili bi prinositi uglie od koga godir polimoria i mista u gradovih od istih derzavah (buduchi da ostaje zabragneno pod penu suvise od xivota uputiti uglie na svaku drugu stranu po zakonih) imaju se popisati u kancelariu«...; barke će dobiti posebni »bollettone« odn. »libro zapečano« s oznakom sv. Marka, bez kojega ne mogu slobodno prevoziti ulje.

»Glavari, starescine i svaki drugi namistnik u selih duxni bitite zabraniti svakome brodu (koi dosavsci u razlicna primorja) ukercanje uglia, ako ne bude gospodar od istoga sdruxen s recenim pecatom od desetignaka ili dacjara, ni mnogo ni malo«; dapače, dođe li netko bez navedenih dokumenata o prijevozu, imaju ga zaustaviti, kako bi bio priveden pravdi i kazni: »izgubglienje uglia, izgorenje broda«.

Treba potpuno onemogućiti one, koji se pod firmom krčmara smještaju »u varosih, podvarosih, selih, polimorju i ostalih mistih, da zakupglivaju uglia, brez da se moxe od gnih i od gnihova dilovanja imati razlog«.

»Čuvari od sanitadi« ne smiju držati bačve s uljem, niti takve primati od drugih na depozit, već naprotiv moraju paziti da se u brodove, domaće ili strane, ne krca ulje, niti u najmanjim količinama, osim krcanja »koja su za Bnetke« i koja se vrše uz sudjelovanje »desetignaka iliti dacijara ali gnihovih namistnikov«.

Ako netko od bačvara zatraži posude za prijevoz vina, a sumnja se na kontraband ulja, treba ga prijaviti desetinjaku »aliti dacijaru«.

Može se dogoditi da brodovi, domaći ili strani, dođu krcati vino »i pokle ga prodadu, da se nakercaju uglia u iste bacve; zato ostaje u oblast recenih desetignaku iliti dacjaru ciniti na svaku sumglju pomglivo iziskati u istih brodovih, i nahodeci uglia« predat će se prekršitelji pravdi, a postupit će se i protiv onih koji su dali to ulje.

¹³⁹ Isto.

Capitoli et ordini stabiliti dall'Illustrissimi signori revisori et regolatori sopra i daciai, et provveditori sopra li ogli. Confirmati nell'Eccellentissimo Senato, adi 2. ottobre 1636. In materia dell'oglio. HAZd. Stampe, sv. 1, br. 16.

Niti za Veneciju se ne može otpremiti ulje, pa ni započeti ukrcajem takva ulja bez dozvole šefa lokalnog ureda za daće. To vrijedi i za trgovce uljem.

Da bi se osigurala provedba propisa i neophodna kontrola: »mochice daciari od mista ciniti razgledanja i iziskanja u svakome brodu, kako bi receno, tako bitichie duxnost od svakoga pustiti i podloxiti se, da se cinu ista razgledanja i iziskanja, koja hotio ciniti daciari u svakomu mistu, polimorju, i u skoglih podloxnih derzavam, i otocih podloxnih, i u svakom brodu«... bilo da daciari to učini s vojnicima bilo »s cegljadom od mista«, a tko bi se protivio bit će »tesko pedipsan« uz zapljenu ulja i broda.

Vlasnik ulja koje se krca ima položiti jamčevinu za osiguranje provedbe ovih propisa, i to u Dalmaciji: »od libara dvanadest za svako barilo od mirih cetire«.

Popisi proizvedenog ulja na terenu imaju se slati svakih šest mjeseci u Veneciju »Providurima varhu uglia«.¹⁴⁰

U sve većoj nemoći da obuzda kontraband uljem mletačka vlast u beskraj ponavlja stare odredbe, a prisiljena je da daje i neke olakšice: sve ulje, domaće i strano, dovezeno u Veneciju oslobođeno je ulazne daće, a isto tako i izlazne daće, ako se iz **venecijanskih** skladišta izvozi u inozemstvo.¹⁴¹ Iako su kontrolne mjere sve detaljnije, i po slovu zakona sve savršenije, ne prestaju sve učestalije konstatacije o velikim prekršajima koji su sve brojniji. Kontrolne mjere sve više obuhvataju i proces manipulacije i trgovine uljem u samom gradu Veneciji.¹⁴² Pokušava se poboljšati kontrola na terenu i odredbom da se ulje smije krcati samo u mjestima gdje postoji lučki ured, a svako se drugo krcanje proglašava kontrabandom. Izriče se zabrana bilo kakvog trgovačkog poslovanja, kako u svoje ime, tako i za tuđi račun, »ili pod krivim imenom«, u inozemstvu ili s inozemstvom, »nego samo kad bi se imalo uvesti ulje u Mletke, oli imalo bi se izniti iz istoga grada«. Nalaže se mletačkim konzulima da pažljivo prate: dovoze li mletački podanici bilo koji teret ulja, odakle to dovoze i za koju luku odredišta, pa da sve to javljaju »Magistratu varh ulia« u Veneciji. Iz trgovačkih se skladišta ne smije iznijeti ulje bez propisane »bollette«, a zabranjeno je svako iznošenje »obnoch od parve zdrave Marije do drughe«. Nisu zaboravljene mjere protiv »one vrste malog neprekidnog kontrabanda«, koji se zbiva kriomice u manjim bocama i posudama!¹⁴³ U toj poplavi propisa o prometu uljem konačno su 1796. god. obvezani i za-

¹⁴⁰ Odluka naredgliva iz ime uglia za derzavah od Istrie, Dalmacije, Arbanje i ottocov podloxnih u Levantu, postavljena po priusvisenomu pristolju Gospode providurâ verhu uglia, na obsluxeње temegnoga decreta Priusvisenoga Senata 30. gennara 1772. MDCCLXXIII. HAZd. Stampe, sv. 1, br. 135.

¹⁴¹ HAZd. Stampe, sv. 2, br. 146.

¹⁴² Terminazione degl'illmi. ed Ecemi. signori provveditori sopra ogli, deputati ed aggiunti alla provision del dinaro, governatori dell'entrate, e savi cassieri attuale ed uscito in conferenza nel proposito della pubblica doganetta dell'oglio, approvata con decreto dell'Eccmo. Senato del di 3. ottobre 1792. MDCCXCIII. HAZd. Stampe, sv. 3, br. 256.

¹⁴³ Razglasenie Priusvisenoga magistrata Gospode providura varh ulia nad kontrabanda i pristupania ulia od masline, za veliki grad, darxave duxdeve i provincie morske. MDCCXCIV. HAZd. Stampe, sv. 3, br. 259.

povjednici brodova da vode posebnu evidenciju o ulju što ga prevoze svojim brodom, upisujući količinu i kome je ono namijenjeno.¹⁴⁴

Uz opisani mletački režim za ulje, a dodaju li se tome i tereti što ih je proizvođač snosio prema gospodaru zemlje, proizvodnja se ulja održavala i mogla održati samo povećanim naporima težaka i olakšicama koje su kontribandom sami izborili. Tako je bilo u svoj Dalmaciji, pa i na Zlarinu.

U obradi masline postojalo je i na Zlarinu mnogostoljetno iskustvo. Mlinice za ulje (»torkuli«) bile su ipak, kao i drugdje, u rukama određenog broja povlaštenih. Za zlarinsku je bratovštinu zabilježeno da je imala svoju mlinicu,¹⁴⁵ što je, vjerojatno, ponešto olakšavalo obradu masline siromašnijim seljacima.

Koliki je dio zlarinskog tla bio posvećen uzgoju maslina, te o odnosu spram površinâ drugih kultura, nemamo sačuvanih podataka prije prve polovice 19. st. Operat prvog katastarskog premjera na Zlarinu, započet 1826,¹⁴⁶ daje nam za tridesete godine tog stoljeća slijedeću sliku kulture tla:

Ukupno zlarinska katastralna općina (otok Zlarin i okolišni otočići) zaprema 1.755 jutara i 111,5 klaftera¹⁴⁷ površine. Od toga se ne obrađuju jer imaju drugu namjenu, ili su neupotrebljive za obradu, slijedeće površine: zgrade 5 jut. 195,89 klaft.; goli otočići 39 jut. 387,81 klaft.; razne pomoćne građevine 5 jut. 195,89 klaft.; groblje 378,93 klaft.; kameni gatovi u pristaništu 993,98 klaft.; potoci i bujice 2 jut. 316,70 klaft.; neplodno tlo 1.120,62 klaftera.

Preostalo — upotrebljivo zemljište koristi se ovako:

»vinogradi s maslinama«	679 jutara	1.196,79 klaftera
»općinski pašnjaci«	379 jutara	501,32 klaftera
»privatni pašnjaci«	236 jutara	1,148,48 klaftera
»privatni pašnjaci s maslinama«	181 jutro	483,46 klaftera
»vinogradi s maslinama i vočkama«	147 jutara	662,48 klaftera
»putovi«	33 jutro	955,45 klaftera
»vrtovi povrtnjaci«	24 jutro	666,05 klaftera
»vinogradi«	16 jutara	184,46 klaftera
»vrtovi voćnjaci«	5 jutara	1.257,11 klaftera
»oranice«	1 jutro	1.216,47 klaftera
»oranice s maslinama«	—	521,40 klaftera
»pjeskovito tlo«	—	145,00 klaftera
»oranice s vočkama i maslinama«	—	115,12 klaftera
»voćke u kamenjaru«	—	29,32 klaftera

¹⁴⁴ HAZd. Stampe, sv. 3, br. 272.

¹⁴⁵ Biskupski arhiv Šibenik. Visitationes episcopi, sv. 4, 1529—1624. Vizitacija Zlarina 1589. god. Uz ostalo se utvrđuje da bratovština ima vinograd, kuću za sastanke i torkul za masline.

¹⁴⁶ Republ. geodetska uprava. Arhiv mapa u Splitu; operat za k.o. Zlarin.

¹⁴⁷ 1 jutro = 1.600 klaftera.

Maslina je, kako vidimo, vrlo dobro zastupana. I te brojke kazuju da je ona uz lozu temelj poljoprivredne proizvodnje. Izuzevši »pašnjake s maslinama«, uvijek se uzgaja kombinirano, na istoj zemlji s nekom drugom kulturom, daleko pretežnije s lozom. I spomenuti katastralni operat naglašava: »Cijeli je otok Zlarin zasađen maslinama i lozom, pa su potom vino i ulje glavni proizvodi ove općine«. To je zaista, i doslovno, bilo baš tako, jer odbijamo li od ukupne površine sve što nije direktno služilo obradi, dakle i pašnjake (uračunavši od njih samo »pašnjake s maslinama«), izlazi da su najmanje oko 90% sveukupno obradivog tla zauzimala masline i vinova loza.¹⁴⁸

Isti katastarski operat sadržava još i ove važnije konstatacije: prosuđujući prema prosjeku u šibenskom kotaru, kvaliteta ulja je dobra, za razliku od zlarinskog vina koje da zaostaje; nema nekog sistema u uzgoju maslina; za kategorije »vinograda s maslinama« postoje tri procjembene klase, od kojih se najboljom smatra ona na parcelama u polju i nižim obroncima brežuljaka; za berbu maslina je utvrđeno da se ima obavljati u razdoblju od 1. XI. do 15. XII. svake godine. Ulje redovno kupuju trgovci (»speculatori«) u samom Zlarinu, pa oni iz Šibenika, a isto tako i trgovci iz Trsta, kamb se ulje transportira iz Zlarina.

Ako je maslina simbol mediteranske poljoprivredne kulture, za Zlarin je to i **vinova loza**. Zato o njoj i zlarinskom vinu toliko govori i šibenska srednjovjekovna statutarna kodifikacija 14. st. Težište je na pravilnoj i pravovremenoj obradi vinograda, te na zaštiti zlarinskog vina od uvoza drugog s područja izvan šibenske komune.¹⁴⁹

Navode se glavni poslovi obrade (IV. cap. 71); razlozi više sile koji ispričavaju obrađivača za neizvršavanje obaveza (IV. cap. 72); kada gospodar može povjeriti obradu drugom obrađivaču (IV. cap. 73); obaveze obrađivača da u vinogradu postave »proclados et grebenizzas« tj. položnice trsa (IV. cap. 74);^{149a} obaveze obrađivača, da tek nakon posebne dozvole gospodara mogu pristupiti berbi, ako ugovorom nije drugačije uglavljeno (IV. cap. 75); obaveze pismenog ugovora ako se vinograd daje na obradu za vrijeme od preko jedne godine (IV. cap. 76); obaveze obrađivača da u vinogradu uzgaja i masline, na razmaku od 4 »paša« (»quatuor passis«),¹⁵⁰ te da u svakom vinogradu, većem od 4 gonjaja¹⁵¹ površine, mora zasaditi i 2 stabla duda (murve), te uz to i stablo smokve i »druga stabla« koja budu korisna; sve to glede »maslina i stabala«

¹⁴⁸ Citirana katastralna klasifikacija zlarinske zemlje iskazuje kao da uopće nema: »rv-tova« (»giardini«); »livada«, pa ni onih s voćkama ili lozom; nema niti »šume«!

¹⁴⁹ Volumen statutorum et reformationum...; u nastavku teksta rimskim brojem se označava »knjiga«, a arapskim brojem »caput« ove statutarne kodifikacije.

^{149a} G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*. »Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini«, XLV — 1933, Sarajevo 1933, 24, smatra da se radi o obavezi zasađivanja mladica vinove loze.

¹⁵⁰ Ovaj venecijanski »passo« — »paš« = 2,08642 m.

¹⁵¹ Šibenski gonjaj = 853,114 m².

Odredba šibenskog Statuta, lib. V, cap. XLVI pod naslovom »De declaratione mensurae gognaiorum« određuje: »Si quando aliqua venditio, seu locatio, aut quaelibet alia alienatio de terra, vinea seu de quacunque alia possessione fiat et facta fuerit mentio de gognaiis vel gognaiis: statumimus intelligi et volumus observari, quod quilibet gognaius sit et esse debeat duodecim pasum communis per longum et totidem per amplum intelligendo duo brazzonaria pro quolibet passu«.

obavezuje i vlasnika koji sam obrađuje svoj vinograd (V. cap. 87); obaveze obrađivača da u slučaju prodaje svojih prava mora obavijestiti gospodara pruživši mu mogućnost da bude kupac, a ne pogode li se o cijeni, može prodati drugoj osobi, no te obaveze vrijede i za svjetovne i za crkvene vinograde (V. cap. 88); sankcije za štete u vinogradima (VI. cap. 73); o propisanim mjerama za prodaju vina u krčmama (VI. cap. 78); ponovljene norme (iz IV. cap. 71) o glavnim poslovima obrade vinograda, te sankcijama u slučajevima neizvršavanja (VI. cap. 117); isto tako i za obaveze iz IV. cap. 74 (VI. cap. 118), pa iz IV. cap. 75 (VI. cap. 119); sankcije za obrađivača ako ne ispuni obaveze iz ugovora što ga je sklopio »secundum consuetudinem Sibenici« (VI. cap. 120); opet o sankcijama za neizvršavanje obaveza iz IV. cap. 75 (VI. cap. 121).

Zaštita vina s šibenskog područja od uvoza vina s drugih područja u šibensku komunu normirana je zakonom od 15. VI. 1380, uvrštenog u Reformacije kao cap. V.¹⁵² Određeno je tada: nitko ne može uvesti, niti dati uvesti, u Šibenik i njegov distrikt »strano vino« u svrhe prodaje, potrošnje ili iz drugih razloga (»causa vendendi eum, aut bibendi, nec aliqua alia de causa«); ako prekršitelj doveze to vino »brodom«, kažnjava se globom od 50 libara novčića, te gubi brod sa svim vinom i opremom broda; ako je dovezao vino »barkom«, istom globom, uz gubitak barke i vina; ako je dopremio vino tovarnom životinjom, opet istom globom, te gubitkom tovarnih životinja i vina; tko podnese prijavu protiv prekršitelja podijelit će s Općinom globu i rekvirirano transportno sredstvo, tj. pripast će mu od svega polovica.

Za ulje se, kako smo vidjeli, Općina Šibenik morala pomiriti s naredbom mletačke vlade da se ono obavezno dovozi samo na tržište metropole u Veneciju. Za niz drugih proizvoda s područja svog distrikta Šibenik je osigurao prvenstvo svom gradskom tržištu, odredbom od 25. I. 1450,¹⁵³ kojom je propisano: događalo se da se iz naselja šibenskog distrikta bližih trogirskom razni proizvodi odnose na tržište u Trogir, pa i žitarice na meljavu u trogirске mlinice; to je nerazumno i nepošteno, jer, »kao što sva sela i seljaci i šibenski distriktualci uživaju i imaju sve usluge od grada Šibenika, kao što su pravosudne usluge, zaštita od nepravdi, snabdijevanje potrepišinama, i uopće sve beneficije«, tako bi obratno, ti seljaci, i »distriktualci šibenskih selâ trebali da u svoj grad dopremaju sve što je potrebno«...; stoga se određuje: nijedan seljak ili šibenski distriktualac, bilo kojeg statusa, ne smije nositi u Trogir, ili u druga mjesta izvan Šibenika i njegova distrikta, na prodaju kakva dobra i živež, tj. »životinje, sir, vunu, žitarice, med, vosak, jaja, perad, i ostale ovakve živežne namirnice«,... niti sve to smiju prodavati nekome u šibenskom distriktu koji bi tu robu nosio ili dao odnijeti u Trogir ili drugdje izvan šibenskog distrikta...

Režim prodaje vina praktički se, fiskalnim sistemom, skoro izjednačio s režimom prometa uljem. Naime, po dekretu mletačkog senata od 10. V. 1422. Šibenčani su mogli svoje vino izvoziti i drugdje izvan Venecije, ali plativši

¹⁵² Isto. »De vino forense non conducendo Sibenicum«.

¹⁵³ Isto. Reformacije cap. 272: »De poena districtualium vendentium res suas extraneis aut alibi quam Sibenici«.

ne samo daću u onom gradu u koji ga uvoze već k tome i onu daću koju bi platili da su ga dovezli u Veneciju! Dakako da je to nerazmjerno favoriziralo izvoz u Veneciju. No, s vremenom su se Šibenčani koristili tim režimom za plasman na tržište Venecije ne samo vina svog priroda već bilo kojeg vina što ga iz Šibenika dovoze bilo proizvođači, bilo trgovci, bilo to šibensko ili neko drugo vino. Tako su radili uz njih i Bračani, Trogirani, Korčulani i Hvarani, pa kad su npr. u razdoblju 1707—1733. god. preplavili vinom Veneciju, senat je dekretom od 21. V. 1733. strogo propisao da dolazi u obzir dovoz vina samo vlastitog uroda.¹⁵⁴

Za dovezeno vino u Veneciju bilo je propisano kako se ima prodavati. Prema proglasu od 23. IV. 1766. bila su određena mjesta gdje se jedino moglo prodavati; na brodu kojim je dovezeno nije se smjela držati »betula«, tj. ne smiju »derzati u svojih brodovih ostarje, dajuchi jesti i piti, ili davati nacin onizim koj bi otilli jesti i piti; ostajuchi samo dopuscteno prodavati svoje vino na recenim rivam s skalom na kraj, na secchje, i na vixu miru«.¹⁵⁵

Suvremenici 18. st. ističu proizvodnju vina uopće na dalmatinskim otocima i po količini i po kakvoći.¹⁵⁶ Napominju da na otocima već tada postoji forsiranje vinogradarstva na račun druge poljoprivredne proizvodnje.¹⁵⁷ Nema podataka da li se takav razvitak očituje već tada i na Zlarinu.

U svakom slučaju o položaju ove kulture u životu Zlarina, na temelju razvitka do prve polovice 19. st., dovoljno govore podaci, brojčani pokazatelji, što smo ih iznijeli prema operatu prvog katastralnog premjera započetog 1826. god. Dodajmo tome još nekoliko konstatacija o vinogradarstvu iz istog operata:

U procjembenoj klasifikaciji, kao treća klasa, najslabija, uzeti su vinogradi na predjelima: Marin, Tatinja, Podgora, Klepac, Jasenovica, Križić, Rat i sl. Trajanje je loze procijenjeno ovako: u prvoj klasi na 35 godina, u drugoj na 30, a u trećoj na 25 godina. Vrijeme berbe, kaže se, utvrđuje kotarska vlast u Šibeniku prema mišljenju »glavnih posjednika i predstavnika općinâ«. Glede kvalitete vina: zajednička je karakteristika vina u šibenskom kotaru da su lakše podložna kvarenju. Vino se prodaje: »ponajviše na malo u samom Zlarinu, ili u manjim količinama pomorcima koji svrate u zlarinsku luku, a također i na tržištu u Šibeniku«.

Po vinogradima se kroz tolika stoljeća nije nigdje, pa ni na Zlarinu, sve sadilo po statutima iz 14. st., ali se u nekim vinogradima uzgajalo mnogo čega drugoga. Sigurno se i mnogim Zlarinjanima moglo reći: »Nije gore stvari, ni škodnie, što saditi po mladome vinogradu, kako vi cinite, popune, olivam mlune, tikve, kukuruz, a navlastito kupus, koih otimljuci sadu hranu ostaju loze nelagodne«.¹⁵⁸ Naizgled intenzivna kultura tla, ali stvarno neracio-

¹⁵⁴ Naučna biblioteka Zadar. Ms. 150, iz elaborata fiskalnog odvjetnika.

¹⁵⁵ HAZd. Stampe, sv. 1, br. 134.

¹⁵⁶ Isto kao u bilješci 132, 104.

¹⁵⁷ Isto, 106.

¹⁵⁸ Nauka za texake od Dalmaczje, sloxen po naredbi Priusviscenoga Senata nadslanoj Knixno-Texnoj skupsetini zaderskoj, po pl. gosp. knezu G. Parma, otajniku iste skupsetine, prinesen u harvaski jezik po Francesku od Cyprianih Farkovichiu, iste skupsetine drugu. U mletczii MDCCXCIII, str. 93.

nalna, koja umanjuje prinos glavne kulture. Slično je i s količinom zemlje koja se obrađuje. Nastoji se prostorno zahvatiti što više, a sve slabim intenzitetom obrade, pa stoga i s malim prinosima. Opća je to pojava u dalmatinskom agraru, pa i na Zlarinu: ...»od osobitna samovoljstva vami se daje raditi vecie zemlje nego more vasa snaga podniti, i tako, kakoite ozurni raditi vecie nego morete dospiti, procinjujete plod na razlog prostorine zemlje, a ne na razlog dobre radnje; izhodi da plod ne odgovara vasoj zelji, i bude vazda neodgovorni vasemu trudu« — kaže »Nauk za težake« 1793. godine.¹⁵⁹

Time bi bio završen pregled najosnovnijih podataka o stanju masline i loze — dviju temeljnih poljoprivrednih kultura Zlarina. Da se barem donekle zaokruži slika stanja **cjelokupne poljoprivredne proizvodnje**, prema stanju u prvoj polovici 19. st., evo još nešto relevantnih podataka iz već citiranog katastralnog operata:

Prije svega nalazimo kao opću konstataciju: »Ništa se ne može reći o povećanju ili smanjivanju proizvodnje raznih kultura, jer se proizvodnja održava skoro stalno u istom stanju«.

Od žitarica se spominje samo ječam. Od sočiva bob, pa razno drugo povrće; »malo smokava«, a bajami se ne spominju; sve to za vlastite potrebe stanovnika. Maraske da goje samo »najimućniji posjednici«; za izradu likera od maraski potrebni su veći troškovi, a kako ih mogu snositi samo »najjači posjednici«, to ti primjeri nemaju utjecaja na druge »posjednike«.

Poljoprivredna oruđa zlarinskih težaka su: motika, lasun, sesolin, kosor, kosir, kosirić, polug, bat, čekić i sikira.

Od stoke imaju: 450 ovaca, »obične vrste«, koje drže radi vune za tkanje, te radi mlijeka, od kojega prave sir, ili ga troše za domaće potrebe, zatim imaju 115 magaraca, jednog konja i dvije mazge, uglavnom za potrebe transporta. Koze se ne spominju. Tek nešto peradi da drže »najbolje stojeći posjednici«.

Kuća ima sveukupno 252. Od toga je 18 prizemnica, od suhozida, pokriveno kamenim pločama; zatim, 4 kuće, također od suhozida bez vapna, pokriveno drvenim pločicama (»šimle«). Sve ostale kuće su ponajviše jednokatnice, zidova izgrađenih s vapnom, pokriveno crijepom. One kuće s »živim zidom«, iako služe i gospodarskim svrhama, u priličnom su stanju i komodne; one prizemnice, sa suhozidom, nisu takve jer su uske i tijesne, a nije pregrađen prostor za gospodarske potrebe. Nijedna zgrada nije osigurana.

Prehrana stanovnika: ječmeni kruh, tjestenina od ječmenog brašna, sočivo, blitva i druge vrste povrća; uz prismok bravljeg mesa, ili kozjeg mesa, za blagdane i za vrijeme poljskih radova; ili, malo suhog mesa, sira, grožđa, suhih smokava, sitne svježe ribe, ili slane ribe. Od pića: »lagana bevanda« od vina, a katkad i od octa; u raznim zgodama i čisto vino. Građani gospodari bolje se hrane; jedu »dobar kruh, dobro meso, ribu svih vrsti«, i piju »dobro vino«.

¹⁵⁹ Isto, 103—104.